

**19. YÜZYIL ANADOLU RUM ORTODOKS
KİLİSELERİ VE KORUMA SORUNSAĞI: KROM
VADİSİ ÖRNEĞİ**

Merve ERTÜRK

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Prof. Dr. Neslihan KULÖZÜ

Mimarlık Ana Bilim Dalı

2025

(Her hakkı saklıdır.)

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
MİMARLIK ANA BİLİM DALI

**19. YÜZYIL ANADOLU RUM ORTODOKS KİLİSELERİ VE KORUMA
SORUNSAĞI KROM VADİSİ ÖRNEĞİ**

(19th Century Anatolian Greek Orthodox Churches And The Problem Of Preservation: The
Example of Krom Valley)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Merve ERTÜRK

Danışman: Prof. Dr. Neslihan KULÖZÜ

Erzurum
Ocak, 2025

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Merve ERTÜRK tarafından hazırlanan “19. yüzyıl Anadolu Rum Ortodoks Kiliseleri Ve Koruma Sorunsalı Krom Vadisi Örneği” başlıklı çalışması 13/ 12 / 2024 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Mimarlık Anabilim Dalı , Restorasyon ve Konservasyon Bilim Dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı: Doç. Dr. Firdevs KULAK TORUN
Atatürk Üniversitesi

Aslı ıslak imzalıdır

Danışman: Prof. Dr. Neslihan KULÖZÜ
Atatürk Üniversitesi

Aslı ıslak imzalıdır

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Murat Tutkun
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Aslı ıslak imzalıdır

Enstitü Yönetim Kurulunun
.../.../.... tarih ve sayılı
kararı.

Bu tezin Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin ilgili maddelerinde belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

Prof. Dr. Alper NUHOĞLU

Enstitü Müdürü

Aslı Islak İmzalıdır

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaklardan yapılan bildiriş, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak olarak kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

ETİK BİLDİRİM VE İNTİHAL BEYAN FORMU

Yüksek Lisans Tezi olarak Prof. Dr. Neslihan KULÖZÜ danışmanlığında sunulan “19. yüzyıl Anadolu Rum Ortodoks Kiliseleri Ve Koruma Sorunsalı Krom Vadisi Örneği” başlıklı çalışmanın tarafımızdan bilimsel etik ilkelere uyularak yazıldığını, yararlanılan eserlerin kaynakçada gösterildiğini, Fen Bilimleri Enstitüsü tarafından belirlenmiş olan Turnitin Programı benzerlik oranlarının aşılmadığını ve aşağıdaki oranlarda olduğunu beyan ederiz.

Tez Bölümleri	Tezin Benzerlik Oranı (%)	Maksimum Oran (%)
Giriş	1	30
Kuramsal Temeller	4	30
Materyal ve Yöntem	9	35
Araştırma Bulguları ve Tartışma	0	20
Sonuç ve Öneriler	0	20
Tezin Geneli	11	25

Not: Yedi kelimeye kadar benzerlikler ile Başlık, Kaynakça, İçindekiler, Teşekkür, Dizin ve Ekler kısımları tarama dışı bırakılabilir. Yukarıdaki azami benzerlik oranları yanında tek bir kaynaktan olan benzerlik oranlarının %5'den büyük olmaması gerekir.

Beyan edilen bilgilerin doğru olduğunu, aksi halde doğacak hukuki sorumlulukları kabul ve beyan ederiz.

Tez Yazarı (Öğrenci)	Tez Danışmanı
Merve ERTÜRK	Prof. Dr. Neslihan KULÖZÜ
10.1.2025	10.1.2025
İmza: Aslı ıslak imzalıdır	İmza: Aslı ıslak imzalıdır

* Tez ile ilgili YÖKTEZ'de yayınlamasına ilişkin bir engelleme var ise aşağıdaki alanı doldurunuz.

☐ Tezle ilgili patent başvurusu yapılması / patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle Enstitü Yönetim Kurulunun/....../.... tarih ve sayılı kararı ile teze erişim 2 (iki) yıl süreyle engellenmiştir.

☐ Enstitü Yönetim Kurulunun/....../.... tarih ve sayılı kararı ile teze erişim 6 (altı) ay süreyle engellenmiştir.

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans eğitimim süresince desteğini ve bilgisini benden esirgemeyen, akademik tecrübesiyle yol gösteren değerli hocam ve tez danışmanın sayın Prof. Dr. Neslihan KULÖZÜ'ne teşekkürlerimi sunarım. Tez savunma sınavımda jüri üyesi olarak yer alan ve tezin son haline gelmesine katkıda bulunan değerli Doç. Dr. Firdevs KULAK TORUN ve Doç. Dr. Murat TUTKUN hocalarıma teşekkürlerimi sunarım.

Yüksek lisans olarak yapmış olduğum bu çalışmayı ve tezimin örnek alanını oluşturan Krom Vadisi bölgesi alan çalışmasında ve tüm eğitim hayatımda bana eşlik eden babam Cevat ERTÜRK'e, annem Aynur ERTÜRK'e ve kardeşim Cemre ERTÜRK'e teşekkürlerimi sunarım.

Hayatım boyunca bana olan sevgileri, destekleri ve emeklerinden dolayı başta amcam Cahit ERTÜRK ve eşi Songül ERTÜRK olmak üzere kuzenlerim Burcu ERTÜRK, Burak ERTÜRK, Berna ERTÜRK'e teşekkürlerimi sunarım.

Merve ERTÜRK

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

19. YÜZYIL ANADOLU RUM ORTODOKS KİLİSELERİ VE KORUMA SORUNSAĞI: KROM VADİSİ ÖRNEĞİ

Merve ERTÜRK

Danışman: Prof. Dr. Neslihan KULÖZÜ

Amaç: Çalışmanın amacı, 19. yüzyılda inşa edilmiş Anadolu Rum Ortodoks Kiliselerinin araştırılması ile Krom Vadisi örneğinde, Gümüşhane il sınırlarında yer alan, kiliselerinin özelliklerinin ve korunma sorunlarının ortaya konulmasıdır.

Yöntem: Bu çalışma kapsamında öncelikle, Anadolu’da 19. yüzyılda inşa edilen kiliseler ve yapıldıkları bölgeler araştırılarak yapı tipolojileri, taşıyıcı sistemleri ve yapı malzemeleri üzerinden analiz edilecektir. Analiz sürecinde ikincil kaynaklardan elde edilen veriler doğrultusunda karşılaştırmalı analize olanak veren bir tablo üretilecektir. İkinci olarak, Krom Vadisi kiliseleri yapı tipolojileri, taşıyıcı sistemleri ve yapı malzemeleri bağlamında incelenecektir. Toplanan veriler ışığında Krom Vadisi Kiliselerinin 19. yüzyılda inşa edilmiş Anadolu Rum Ortodoks kiliseleri içindeki yeri önceki aşamada oluşturulan tablonun yönlendiriciliğinde irdelenecektir. Son olarak günümüzdeki durumlarından hareketle, 19. yüzyıl kiliselerinin korunma sorunsalı Krom Vadisi örneğinden yola çıkılarak değerlendirilecektir.

Bulgular: Araştırma kapsamında Krom Vadisi Kiliselerinin rölöve çizimleri ile tipolojileri, malzemesi ve taşıyıcı sistem özellikleri bulgu olarak ortaya konulacaktır. Krom Vadisi Kiliselerinin mevcut durumları tespit edilecek, 19. yüzyıl Anadolu Kiliseleri ile benzerlik ve farklılıkları ile korunma sorunları belirlenecektir.

Sonuç: Araştırma sonucunda; 19. yüzyılda Anadolu’da ve Krom Vadisi’nde yapılmış kiliselerin korunma sorunları karşılaştırmalı bir tabloda ortaya konulmuştur. Tablodan elde edilen verilere göre Krom Vadisi kiliselerinin korunma sorunları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kilise Mimarisi, 19. Yüzyıl Rum Ortodoks Kiliseleri, Dini Yapıların Korunması, Krom Vadisi/Gümüşhane.

Ocak 2025, 101 sayfa

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

19TH CENTURY ANATOLIAN GREEK ORTHODOX CHURCHES AND THE PROBLEM OF PRESERVATION: THE CASE OF KROM VALLEY

Merve ERTÜRK

Advisor: Prof. Dr. Neslihan KULÖZÜ

Purpose: The aim of the study is to investigate the Anatolian Greek Orthodox Churches built in the 19th century and to reveal the characteristics and conservation problems of the churches located within the borders of Gümüşhane province in the example of Krom Valley.

Method: Within the scope of this study, firstly, churches built in the 19th century in Anatolia and the regions where they were built will be investigated and analyzed in terms of their structural typologies, load-bearing systems and building materials. In the analysis process, a table that allows for comparative analysis will be produced in line with the data obtained from secondary sources. Secondly, the churches of the Krom Valley will be examined in terms of their structural typologies, load-bearing systems and building materials. In the light of the collected data, the place of the Krom Valley Churches among the Anatolian Greek Orthodox churches built in the 19th century will be examined under the guidance of the table created in the previous stage. Finally, the conservation problem of the 19th century churches will be evaluated based on their current situation, using the example of the Krom Valley.

Findings: Within the scope of the research, the typologies, materials and load-bearing system features of the Krom Valley Churches will be presented as findings with survey drawings. The current status of the Krom Valley Churches will be determined, their similarities and differences with the 19th century Anatolian Churches and their conservation problems will be determined.

Conclusion: As a result of the research; the conservation problems of churches built in Anatolia and the Krom Valley in the 19th century were presented in a comparative table. According to the data obtained from the table, the conservation problems of the Krom Valley churches were evaluated.

Keywords: Church Architecture, 19th Century Greek Orthodox Churches, Conservation of Religious Buildings, Krom Valley/Gümüşhane.

January 2025, 101 pages

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY TUTANAĞI.....	i
ETİK BİLDİRİM VE İNTİHAL BEYAN FORMU	ii
TEŞEKKÜR	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TABLolar DİZİNİ.....	viii
ŞEKİLLER DİZİNİ	ix
KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ.....	x
GİRİŞ.....	1
Çalışmanın Amacı ve Kapsamı	2
Çalışmanın Önemi.....	4
KURAMSAL ÇERÇEVE	6
Literatür Özeti	6
Tarihte dini yapı mimarlığının gelişimi ile ilgili çalışmalar	6
19. yüzyıl anadolu kilise mimarlığı ile ilgili çalışmalar.....	8
Koruma sorunsalı ile ilgili çalışmalar	10
Dini yapıların koruma sorunsalı ile ilgili çalışmalar.....	13
Teorik Çerçeve	16
Tarihte dini yapı mimarlığının gelişimi	16
19. Yüzyıl Anadolu kilise mimarlığı.....	30
Koruma sorunsalı	40
Dini yapıların korunma sorunsalı.....	44
MATERYAL VE YÖNTEM	49
Çalışmanın Materyali	49
Gümüşhane İli	50
Gümüşhane tarihi	52
Gümüşhane tarihi alanları	54
Krom Vadisi.....	57
Çalışmanın Yöntemi	61
ARAŞTIRMA BULGULARI	63
TARTIŞMA VE SONUÇ.....	79

KAYNAKÇA	84
ÖZGEÇMİŞ.....	89

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1. Erken Dönem Hıristiyan Kilise Tipolojileri	24
Tablo 2. 19. Yüzyıl Anadolu Rum Ortodoks Kiliseleri ve Özellikleri	35
Tablo 3. 19. Yüzyıl Anadolu Rum Ortodoks Kiliselerinin Özellikleri.....	39
Tablo 4. 19. Yüzyıl Anadolu Rum Ortodoks Kiliseleri ve Koruma Durumları	48
Tablo 5. 19. Yüzyıl Krom Vadisi Rum Ortodoks Kiliseleri ve Özellikleri	66
Tablo 6. 19. Yüzyıl Anadolu Kiliseleri ve Krom Vadisi Rum Ortodoks Kiliseleri Özellikleri	76

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Dura Europos Domus Ekklesia'sı.....	19
Şekil 2. İmparatorluk döneminde roma forumu çizimi	20
Şekil 3. Aziz Petrus Bazilikası, Vatikan	22
Şekil 4. Sümela Manastırı Kaya Kilisesi cephe freskleri	28
Şekil 5. Karanlık Kilise İsa'nın doğumu sahnesi	29
Şekil 6. Fener Hagios Georgios Metokhion Kilisesi.....	29
Şekil 7. Yenikapı Hagioi Theodoroi Kilisesi	30
Şekil 8. Süheyl Bey Camisi'nin eski ve yeni görseli	46
Şekil 9. Türkiye haritası içinde Gümüşhane ilini gösterir	50
Şekil 10. Gümüşhane'nin ilçelerini gösteren harita	51
Şekil 11. Gümüşhane şehir görünümü	52
Şekil 12. 1936 yılında Gümüşhane	54
Şekil 13. Süleymaniye Mahallesi	55
Şekil 14. Canca Kalesi	55
Şekil 15. Kov Kalesi.....	56
Şekil 16. Santa Antik Kenti	56
Şekil 17. Satala Antik Kenti	57
Şekil 18. Krom Vadisi Yağlıdere Köyü	58
Şekil 19. Krom Vadisi, Alikinos Mahallesi	59
Şekil 20. Krom Vadisi köylerinin haritadaki yeri	60

KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ

ICCROM	: Uluslararası Koruma Çalışmaları Merkezi ve Kültür Varlıklarının
ICOMOS	: Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra Restorasyonu
UNESCO	: Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü
YY	: Yüzyıl

GİRİŞ

Tarih öncesi çağlardan bugünün toplum yapısının oluşmasına kadar geçen süreçte insanoğlu kültürel ve biyolojik evrimin bir parçası olmuştur. Evrim hem insanlaşma sürecini hem de insanın doğayla uyum sürecini etkilemiş ve farklılaştırmıştır. Bugünden 12.000 yıl öncesinde başlayan Holosen Devir insanın biyolojik ve kültürel evriminde önemli rol oynamaktadır. Jeolojik değişimlerin etkisi insanın doğayı etkileme gücünü de beraberinde getirmiştir (Harari 2020). Doğa koşullarının iklimsel ve coğrafi değişimleri, avcı toplayıcı ve göçebe hayat süren kabileler için yerleşik hayata geçme ve doğal yaşam ortamlarından farklı olarak insanın mekânsal alanlar oluşturma yetisini ön plana çıkarmıştır. Barınağın yapıya dönüştüğü Neolitik Çağ, tarım için gerekli koşulların sağlanmasıyla yerleşik hayatın başlangıç evresini oluşturmaktadır (Özdoğan 2018). Neolitik Çağın önemli bir getirisi olan yerleşik yaşam ve tarım, insanın sonraki çağlarda gerçekleştirdiği sosyal yapılaşma, din sistemi, hiyerarşi, bürokrasi, devletleşme süreci gibi faktörlerinde temelini oluşturmuştur. Kalkolitik Çağ'ın sonlarına gelindiğinde ise, insanın sosyolojik ve toplumsal rollerindeki değişim yönetim sınıfını ortaya çıkarmıştır. Ticaret sisteminin gelişmesi ile bu sistem hiyerarşik ve bürokratik sistemle birlikte tapınak kültürünü de beraberinde getirmiştir (Aslanoğlu 1992).

İnsanın doğayla ve yaşam koşullarıyla olan mücadelesinde inanç ve ritüeller önemli bir yer almaktadır. Arkeolojik çalışmalarda ortaya çıkan mimari kalıntılarda; ritüel ve ölü gömme geleneklerinin insanlar için önemli olduğu ve farklı kabilelerde farklı ritüellere yer verildiği ortaya çıkmıştır (Toprak 2022). Ritüellerin simgeye dönüştüğü noktada oluşan ritüel mekânları hem yapıldıkları çağı hem de ritüel şeklini yansıtmaktadır. Neolitik Çağ'ın sona ermesi ve Kalkolitik Çağ'ın başlamasıyla farklılaşan toplum yapısında din önemli bir olgu haline gelmiştir. Bu dönemde, mimari unsurların toplumun hiyerarşik yapısına dâhil olduğu ve toplumun yönetiminde söz sahibi olan rahiplerin tapınaklarda artı ürün ile gelişen yeniden dağıtım işlevini organize etmeleri ile tapınaklar toplum için kült alanlar haline gelmiştir (Aslanoğlu 1992).

Toplumların ve devletlerin geçmişten bugüne oluşturdukları inanç sistemleri ile kentler kurulmuş veya yıkılmıştır. İnanç ve din sistemleri, toplumların yaşam tarzında belirleyici bir unsur olmuştur (Schmidt 2007). İnanç ve din sistemlerinin beraberinde getirdikleri kurallar ve ibadet şekli ile toplumu hem sosyokültürel alanda hem de mimari alanda etkilenmiştir. Bu bağlamda insanlığın kültürel ve biyolojik evrim sürecinde ortaya çıkan değişimler inanç

sistemlerine de yansımıştır. İnsanlık tarihi içinde inanç kavramı kendi içinde sistematik bir durum ortaya koyarak din olgusunu oluşturmuştur. Din, toplumun yaşam tarzını ve devletleşme sistemini etkileyen etmenlerden biridir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde tarihsel süreçte tapınaklardaki bürokrasinin, halk üzerinde oluşturduğu hiyerarşik farklılaşma ile organik toplum yapısında sınıfsal farklar görülmektedir. Dinin oluşturduğu hiyerarşik sistemin yanında, kült alanları ve tapınak sistemi Gordon Childe'a göre kentleşme sürecinin yaşanmasında önemli bir faktör olmuştur (Toprak 2022). Dini öğeler toplumlarda hem ritüel hem de toplum yapısının düzenlendiği ideolojik sistemlerdir. Dinin kendisiyle birlikte oluşturduğu yapı sistemi ise insan ölçeğinin çok üstünde, hem yapım tekniklerinde hem de üslup birliğinde toplumun yaratıcı gücünü ortaya çıkarmaktadır. Mezopotamya ve Mısır'da görülen inanç sistemindeki farklılığın dini yapılardaki üslup farklılığına yansımaları inancın tasarımdaki bütünlüğü görülebilmektedir (Turani 1990).

Geçmişten bugüne gelen sürekli değişim halinde olan yapılaşma ve mimari unsurlar; toplumun hem inanç hem de teknolojisini yansıtır. Farklı inanç sistemleri farklı dini yapı tiplerini de beraberinde getirir. Bugüne kadar ulaşmış birçok farklı din vardır ve dinlerin gerektirdiği ritüelleri gerçekleştirmek ve ihtiyaçları karşılamak için sinagog, kilise, cami, tapınak gibi farklı tiplere sahip mimari yapılar inşa edilmektedir. Her dini yapı kendi inanç sisteminin getirdiği kurallar çerçevesinde, dinin gerekliliklerini karşılamak için yapılır. Tarihsel süreçte ilk ritüel alanlarından ibadethanelere kadar geldiğimizde Anadolu coğrafyasının, farklı inançlar için önemli bir coğrafya olduğu anlaşılmaktadır. Anadolu toprakları ev sahipliği yaptığı çeşitli medeniyetler nedeniyle dini yapı çeşitliliği bakımından zengin, farklı bir çok dinden yapıyı barındıran bir coğrafyadır. Diğer taraftan bu yapıların inşa edildikten sonra sürdürülebilirliğinin sağlanmasında toplumun yaşam tarzı, etnik kökeni ve çoğunluğun dini etken olmaktadır. Bu durum bir dini yapının ancak onu benimseyenler tarafından inşa ediliyor ve gelecek nesillere aktarmak için korunuyor olmasıyla açıklanmaktadır. Bu doğrultuda mimari öğelerin kalıcı unsur olması açısından gelecek nesillere aktarımının ve kültürel mirasın korunmasının öneminden (Ahunbay 2010) hareketle, bu araştırma kapsamında Anadolu coğrafyasında yer alan 19. yüzyıl kiliseleri ile Krom Vadisi Kiliseleri ve bu yapıları koruma sorunlarının ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Çalışmanın Amacı ve Kapsamı

Çalışmanın amacı, 19. yüzyılda inşa edilmiş Anadolu Rum Ortodoks Kiliselerinin araştırılması ile Gümüşhane il sınırlarında yer alan Krom Vadisi'nde 19. yüzyılda yapılmış kiliselerinin özelliklerinin ortaya konulmasıdır. Çalışmada örnek alan olarak Krom Vadisi'nin seçilmesinin nedeni, bu bölgenin sahip olduğu maden yatakları sebebiyle Rum Ortodoks

halkına uzun süre ev sahipliği yapmış olması ile Tanzimat Fermanının (3 Kasım 1839) ilanından sonra gayrimüslimlere dini yapı yapma hakkının verilmiş olmasıdır. Bu şekilde, bölge halkının dini yapı yapma özgürlüğüne sahip olmasıyla dönemde farklı konumlarda kiliseler inşa edilmiştir. Ancak izleyen yıllarda imzalanan Lozan Barış Antlaşması (30 Ocak 1923) ile başlayan nüfus mübadelesi sonucunda bölgedeki Rum Ortodoks halk Krom Vadisi’ni terk etmiştir. Bu nedenle günümüzde koruma sorunlarının gözlemlenebildiği Krom Vadisi kiliselerinin 19. yüzyıl Rum Ortodoks Kiliseleri bağlamında özelliklerinin ve kiliselerin bugünkü durumlarının ortaya konulması önem taşımaktadır. Çalışmanın amacı doğrultusunda araştırma kapsamında ulaşılabilecek hedefler aşağıdaki gibidir:

- Anadolu’da Rum Ortodoks kilise mimarisinin tarihsel gelişiminin ve 19. yüzyılda yapılan Rum Ortodoks kiliselerin incelenmesi,
- 19. yüzyılda Krom Vadisi’nde yapılan Rum Ortodoks kiliselerin belgelenmesi ve özelliklerinin ortaya konulması,
- Krom Vadisi kiliselerinin mevcut durumlarının ve korunma sorunlarının ortaya konulması.

Bu çalışma, araştırmanın amacı doğrultusunda örnek alan çalışması olarak kurgulanmıştır. Araştırma kapsamında Krom Vadisi örneğinde 19. yüzyıl Anadolu Rum Ortodoks kiliseleri ile bunların mevcut durumları üzerinden koruma sorunları ortaya konulacaktır. Bu doğrultuda çalışma kapsamında literatürde bugüne kadar üretilmiş ilgili çalışmalardan elde edilen ikincil veriler ile saha çalışmasıyla alanda yapılacak incelemeler sonucunda elde edilen birincil veri bir araya getirilecek ve bu yolla yeni bilgi üretimi gerçekleştirilecektir.

Çalışmanın ana sorusu olan “Anadolu’da 19. yüzyılda inşa edilmiş Anadolu Rum Ortodoks kiliseleri nelerdir? Krom Vadisi örneğinde bu kiliselerin özellikleri ve koruma sorunları nelerdir?” ile bu sorunun cevaplandırılabilmesi için aşağıdaki alt sorulara tez kapsamında odaklanılmıştır:

- Anadolu’da Rum Ortodoks kilise mimarisinin tarihsel gelişim süreci ve 19. yüzyılda yapılan kiliseler nelerdir?
- 19. yüzyılda Krom Vadisi’nde inşa edilmiş Rum Ortodoks kiliselerinin özellikleri nelerdir?
- Krom Vadisi’ndeki kiliselerin mevcut durumları ve korunma sorunları nelerdir?

Bu ana ve alt araştırma soruları çerçevesinde şekillenen tez çalışmasının özgün değeri, Krom Vadisi Kiliselerinin özelliklerinin ortaya konulması ve koruma sorunlarının ele

alınmasıyla ortaya çıkmaktadır. Öncelikle 19. yüzyıl kiliselerinin ve Krom Vadisi Kiliselerinin özelliklerinin ortaya konulması ve koruma sorunları üzerine yapılan çalışmaların kısıtlı olması çalışmanın özgün değerine katkıda bulunmaktadır. Ayrıca bu çalışma kapsamında 19. yüzyıl Anadolu Kiliseleri ve Krom Vadisi Kiliselerinin özelliklerinin incelenmesi ve karşılaştırmalı bir değerlendirme yapılmasıyla da literatüre katkı yapılacaktır. Bu doğrultuda, çalışma kapsamında öncelikle çalışmanın ilk hedefi olan Anadolu’da Rum Ortodoks mimarisinin gelişimi ve 19. yüzyıl kiliseleri araştırılarak, Anadolu’nun farklı bölgelerinde 19. yüzyılda yapılmış on iki kilise değerlendirilecek ve bir tablo üretilecektir. Ardından alan çalışması yoluyla belgelenen ve çalışmaya konu olan örnek on kilise yapısı belgelenerek değerlendirilecektir. Bu aşamaya kadar birincil ve ikincil kaynaklardan elde edilen veriler doğrultusunda, 19. yüzyıl Anadolu Rum Ortodoks Kiliseleri ve Krom Vadisi Kiliseleri karşılaştırılmalı olarak benzerlik ve farklılıklarını ortaya koyacak şekilde değerlendirilecektir. Ayrıca 19. yüzyıl kilise yapılarının Lozan Barış Antlaşması ile başlayan nüfus mübadelesi sonucunda terk edilmesiyle bölgede yer alan yapılarda görülmeye başlayan ve günümüzde artarak devam eden koruma sorunları Krom Vadisi ölçeğinde değerlendirilecektir.

Çalışmanın Önemi

Bu araştırma kapsamında çalışmanın örnek alanını oluşturan Krom Vadisi ve kiliselerine ilişkin yapılan literatür taraması kapsamında konu ile ilgili bugüne kadar üretilmiş bilimsel çalışmaların (Erüz 2009; Türkiliz 2023; Erüz vd 2010; Binay ve Işık 2022) olduğu görülmüştür. Ancak bu çalışmalar arasında koruma sorunlarını ele alan sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Erüz (2009) doktora tezi kapsamında Krom Vadisi’nde 19. yüzyılda yapılan yapıları arazi çalışması ile belgeleyerek, yapı ve yerleşim envanterleri hazırlamıştır. Çalışmada maden ocaklarının tarih öncesi çağlardan bugüne kadar değişimini bölgedeki yerleşimi nasıl etkilediği incelenerek, bölgedeki yerleşim ve yapılaşma ortaya konulmuştur. Ayrıca çalışmada İpek Yolu güzergahının Krom Vadisi bölgesindeki yerleşimi nasıl etkilediği de tartışılmıştır. Türkiliz (2023) ise “Nüfusunu Kaybetmiş Bir Kültürel Peyzajın Korunması İçin Prensipler Ve Stratejiler: Gümüşhane Krom Vadisi” başlıklı çalışmada, 30 Ocak 1923 yılında imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile gerçekleştirilen nüfus mübadelesinde yerleşim alanlarından ayrılan Rum halkına Krom Vadisi örneğinde odaklanmıştır. Çalışmanın sonucunda, mübadeleden önce 15 mahalle ve yaklaşık 6000 nüfusa sahip olan ancak mübadele sonucunda terk edilmiş Krom Vadisi yerleşim alanlarının değerlendirilmesi ve korunması için öneriler sunulmuştur. Araştırmanın yaklaşımı, yöntemi ve örnek alanı Krom Vadisi özelinde kilise mimarisinin Anadolu kültürel mirası olarak sürdürülebilirlik sorunlarını ortaya koyması ve önemli bir problem alanına dikkat çekiyor olması nedeniyle önem taşımaktadır. Erüz vd (2010), “Antik

Çağdan Günümüze Gümüşhane – Torul - Kurum (Gorom-Kromni) Vadisi Demografik Değişimi” başlıklı makalesinde, Krom Vadisi’nin isim kökenini, madencilik tarihini ve bölgenin demografik yapısını ele alarak Krom Vadisi tarihini incelemektedir. Binay ve Işık (2022) “Tarihsel Süreç İçerisinde Gümüşhane Krom Vadisi ve Çevresinin Kültürel Turizm Olanakları Açısından Değerlendirilmesi” başlıklı çalışmada Krom Vadisi’nde bulunan ve çalışmaya konu olan 7 kiliseyi turizm olanakları açısından incelemiştir. Ayrıca Krom Vadisi’ni bölgedeki diğer kiliseleri de dikkate alan alternatif yürüyüş yolları açısından değerlendirerek turizm potansiyelinin artırılması hedefiyle ele almıştır.

Bu araştırma kapsamında ise literatürde yer alan Krom Vadisi’ni konu alan diğer çalışmalardan farklı olarak örnek alanda bulunan dini yapılara odaklanılarak detaylı bir mimari inceleme yapılması amaçlanmıştır. Bu tez çalışmasının sınırlılığı da bu noktada ortaya çıkmaktadır. Krom Vadisi’nin büyük bir vadi olması nedeniyle sahip olduğu coğrafi koşullardan dolayı kiliseler arazide dağınık bir biçimde yer almaktadır. Bu nedenle çalışma kapsamında Krom Vadisi’nde bulunan toplamda 34 kiliseyi örnek olarak çalışmak, arazi koşulları ve erişilebilirlik sorunlarından dolayı, mümkün olmamıştır. Kısaca Krom Vadisi’nin arazi koşulları ve kiliselerin erişilebilirliği araştırma kapsamında odaklanılan kilise sayısının on ile sınırlandırılmasında belirleyici olmuştur.

19. Yüzyıl Anadolu Rum Ortodoks Kiliseleri Ve Koruma Sorunsalı Krom Vadisi Örneği başlıklı bu tez çalışması 5 bölümden oluşmaktadır. Giriş olarak tanımlanan birinci bölümde; çalışmanın amacı, hedefleri, araştırma soruları ve özgün değeri gibi konulara yer verilmiştir. Tezin ikinci bölümünde kuramsal çerçeve kapsamında öncelikle tarihte dini yapı mimarlığının gelişimi, koruma sorunsalı, dini yapıların koruma sorunsalı, 19. yüzyıl Anadolu kilise mimarlığı, Doğu Karadeniz Bölgesi 19. yüzyıl Anadolu kilise mimarlığı ile ilgili ulusal ve uluslararası çalışmalar literatür özetinde sunulmuştur. Ardından bu konu başlıkları teorik çerçevede incelenmiştir. Tezin üçüncü bölümü olan materyal ve yöntem kısmında, 19. yüzyıl Anadolu Rum Ortodoks kiliseleri incelenmiş, Krom Vadisi’nde çalışma kapsamında sınırlandırılan on beş kilise alan çalışması ile belgelenmiş ve özellikleri ortaya konulmuştur. Çalışmanın dördüncü kısmını oluşturan bulgular kapsamında, 19. yüzyıl Anadolu Rum Ortodoks kiliseleri ve Krom Vadisi’nde belgelenen kiliselerin benzerlik ve farklılıkları çalışma kapsamında oluşturulan tablo üzerinden değerlendirilmiştir. Tezin beşinci ve son bölümünde ise araştırma kapsamında birincil ve ikincil kaynaklardan elde edilen bulgular ve mevcut literatür değerlendirilerek yapılan çıkarımlar ve öneriler ortaya konulmuştur.

KURAMSAL ÇERÇEVE

Literatür Özeti

Literatür özeti başlığı altında dört ana başlıktan oluşan; tarihte dini yapı mimarlığı, 19. yüzyıl Anadolu Kilise mimarlığı, koruma sorunsalı ve dini yapıların koruma sorunsalı konularına ilişkin ulusal ve uluslararası literatür taraması yapılmış ve tezin konusu ile ilgili olan çalışmalar incelenerek özetlenmiştir.

Tarihte dini yapı mimarlığının gelişimi ile ilgili çalışmalar

Schmidt (2007) *Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapanlar* kitabında, tapınak ifadesinin önemli olduğunu ve günümüz dini yapılarının aksine her tapınağın üzeri kapalı bir yapıdan ibaret olmadığını vurgular. Dini işlevi olan yapıya “tapınak” der. Özellikle Göbeklitepe’den önce keşfedilmiş ve Neolitik Dönem için önemli bir ekol olan Nevalı Çori yerleşim alanı içinde görülen belirgin tapınak yapılarının aksine Göbeklitepe’de tapınak tanımının belirgin olmaması, dönemin ve yaşayan insan kültürünün tapınak stilini etkilediğini gösterir. Dini yapı mimarisinin yaşam koşulları ve sosyokültürel yapıdan etkilendiğini düşünen Schmidt’e göre kent dini yapılaşmadan sonra kurulan bir terimdir. Schmidt kitabında, Lewis Mumfor’un “Bir alanın kent olması için büyük surlara ihtiyacı yoktur. Fikir, mal grubu, tarım ürünlerinin değiş-tokuşunun yapıldığı kutsal alanlara kent denir. Çünkü bu kavramlar olursa kent dışardan kendinde olmayan inanışları kabul eden bir kült merkezi olur. Bu alandaki insanların inanış şekli ve kült mekânı da asıl bağlayıcı unsurlardan biridir.” yaklaşımına değinerek, dini yapı ve kent arasındaki ilişkiyi tanımlar.

Naumann (1975) *Eski Anadolu Mimarlığı* kitabında, “Küçük Tapınaklar” terimini konut içlerinde bulunan ve yaşam alanı olarak kullanılmayan alanlar olarak ele alır. Bu kült odaları yaşam için gerekli olan eşyalardan ziyade, duvarları süsleyen resimler, idoller ve gösterişli olduğu düşünülen heykeller ile donatılmıştır. Bu durumun en belirgin görüldüğü yer Çatalhöyük Neolitik yerleşmesidir. Naumann’ın Çatalhöyük’te vurguladığı ev tipi kült alanlarının sonraki yıllarda değişmesi ve farklı özellikler kazanması ile yeni tipolojiler ortaya çıkmıştır. Naumann kitabında, Troya’da ortaya çıkan “megaron” yapısına değinir. Bir tipoloji olarak ortaya çıkan megaronun, zamanla tapınak sisteminde kullanılan ve anıtsal boyutlara ulaşan bir yapı olmasını açıklayarak, tapınak sisteminin kökenine değinir.

Roth (2002) *Mimarlığın Öyküsü* kitabında, mimarlığın bilinçli olarak yapılan bir gereksinimle başladığını ifade eder. Roth'un bahsettiği bu gereksinim aslında sadece barınmak ve korunmak için ihtiyaç duyulan bir zorunluluktan ibaret değildir. Roth'a göre yapı, barınmanın yanı sıra simgesel bir temsili de ifade eder. Bu ifadeyi şöyle açıklar: üretmek, depolamak ve yaşamak dışında doğaya yüklenen anlamı ritüellere dönüştürmek dinsel ve kamusal alanlarla sağlanır. Bu alanlar toplumun ortak değer ve inanışlarına hizmet eden yapılardır. Stonehenge ve Skara Brae'yi ele alan Roth, bu büyüklükteki megalitik yapıların sadece barınmak için düşünülmendiğini söyler. MÖ. 2000 yıllarındaki yaz günlerinde güneşin, yapılan bu anıtın üzerine doğması yapının astrolojik bir alana hizmet ettiğini de gösterebilir fakat bu kadar büyük bir yapı toplamsal dayanışmayı, inancı ve ortak bir amacı hedefleyen bir yapı olduğunu da gösterir. Bu ifadesi ile inanç sisteminin, toplum üzerindeki etkisine değinerek mimariye nasıl yön verdiğini açıklar.

Turani (1990) *Dünya Sanat Tarihi* kitabında, uygarlıkları etimolojik açıdan ele alır. Kitabın Mezopotamya Sanatı bölümünde, Mısır ve Mezopotamya'daki tapınak mimarisini dini yaşayışa göre karşılaştırır ve okuyucuya dinin yapı üzerindeki etkisi anlatır. Mezopotamya mimarisinde dünyaya olan bağlılığı ve görkemli yaşamı ilke edinen büyük salon mimarisi vardır. Tapınaklar büyük bir salona açılır ve yükselir. Bu şekilde inancın dünya merkezli olduğu yapıya aktarılır. Fakat Mısır'da tapınak küçük bir salona açılır ve dünyada yaşamı Mezopotamya toplumunun önemseydiği kadar önemsemezler. Mezopotamya mimarisi doğa formlarından doğan motifleri örnek almazken, Mısır mimarisi kökünde animist bir inancı benimseyen doğa formlarına önem verir. Tapınaklarının süslemesine kadar yerleşen bu ince unsurlar tapınaklarının formlarından, üslubuna kadar her şeyi inanışlarına göre yaptıklarını gösterir. Turani, toplumların inanç sistemine olan bakış açılarından yola çıkarak tapınak mimarisinin nasıl etkilendiğini açıklar.

Yılmaz (2017) *İnanç, Mimarlık ve Algı Üzerine Mülâhazalar* makalesinde, imgeyi zihinde oluşan bir tasarı olarak kabul eder. İnanç imgesinin simgeye dönüşmesinin de mimarlıkla mümkün olduğunu söyler. Bu imgenin simgeye dönüşmesini şöyle özetler, insanoğlu, temeli düşünceye inen bir sistemin parçasıdır ve düşünce sisteminde insan, hayal eden hayalini tasarlayabilen bir varlıktır. Bu sistemde inanış ve mimari değişim ve etkileşim içindedir. İnanışların somutlaşması mimarinin artık imgeyi temsil ettiğini gösterir. Yılmaz, makalesinde imge, simge ve nesneyi inanç ve mimarlık üzerinden inceler. Bu kavramların mimari üzerindeki etkisini açıklar.

Toprak (2022) *Gordon Childe Arkeolojisinde Dinin Problematik Rolü* makalesinde, Childe'in arkeolojiye olan marksist yaklaşımı ve dini bakış açısını ele alır. Childe' a göre ilkel

varlıklar olan Neandertallerin ölü gömmesi bu varlıkların “düşsel” inanişsa sahip olduklarını ve yaşamın bu dünyadan ibaret olmadığını, ölünün başka bir hayatta hayatına devam etmesi için gerekli tüm aletleri de yanında götürmesi gerektiğini gösterir. Childe yapılan bu ritüelin, Piramitler ve Tac Mahal gibi yapıları etkileyecek bir düşünce sistemini de beraberinde getirdiğini düşünür. Toprak, bu makalede Childe’in çelişkilerini bir paradigma içinde okuyucuya sunar. Childe’in aksine din ve bilimin doğru orantılı ilerlediğini savunur. Özellikle Childe’in şehir devriminde bahsettiği, “din üzerine ortaya çıkan tapınakların kötüye kullanılması sonucu, bu sistemi kontrol etmek için devlet kurulmuştur” teorisini Toprak farklı açıdan ele alır. Toprak, tapınağın insan ve insanüstü doğayla ilişki kurduğu bir yapı olduğunu ve bunun insana anlam kattığını ifade eder.

Koch (2015) *Türkiye’deki Geç Antik Dönem Önemli Merkezleri İle Birlikte Erken Hristiyanlık Sanatı* kitabında, erken Hristiyanlık Döneminden önce farklı dini inanışlar olduğu için önceki dönem tapınak yapılarının Hristiyanlık dininin ihtiyaçları için yetersizdir ve uygun olmadığını anlatır. Bu sebeple Hristiyanlık dinini benimseyenlerin kendi inançlarını gerçekleştirebilecekleri alanlara ihtiyaçları vardır. Örneğin Hristiyan olmanın şartı olan vaftiz alanları Hristiyanlık dininin ilk çıktığı zamanlar yaygın olan Pagan, Yahudi ve Musevi dininde yoktur. Hristiyanlar birlikte ibadet edeceği, vaftiz olacağı ve dini konuşmaların yapıldığı alanlara ihtiyaç duyar. Bu ihtiyaçlar Hristiyanlık dininin ilk yıllarında bir kilise inşa etmek için yeterli değildi çünkü Hristiyanlık dini de yeni çıkan birçok din gibi benimsenmesi zaman alan ve ibadetin gizli yapıldığı bir dindi. Bu bağlamda kiliseler ve manastırlar tam tarihi bilinmemekle birlikte İS 300’lü yıllarda görülmeye başlanır. Guntram Koch tüm süreci, Hristiyanlık merkezlerini, kiliseler, manastırları bu kitabında anlatır.

Özmenli (2014) *Tapınak-Medeniyet İlişkisi* makalesinde, dinin toplumu geliştirdiğini ve topluma medeniyet terimini kazandırdığını ele alır. Medeniyetin en iyi temsilcilerinden birinin de mimari yapılar olduğunu düşünen Özmenli, yapılaşma ve mimarinin iyi olmasından kaynaklı medeniyetin kentlerde daha yaygın olduğunu söyler. Örneğin dönemin en iyi kilisesi, en güzel katedrali kenttedir. Kenti kültürün de temeli olarak alan Özmenli, kültür toplumun tüm değerlerinin toplamıdır ve en nihayetinde tüm bu değerler “din” ile bir anlam kazanır. Din ise bir mabet ile anlamlı hale gelir der. Bu fikrini Fransız filozof Henri Bergson (1859-1941)’un; "Geçmişte bulunduğu gibi bugün de ilimsiz, sanatsız, felsefesiz toplumlar bulunacaktır; fakat dinsiz bir toplum asla." sözüyle destekler.

19. yüzyıl anadolu kilise mimarlığı ile ilgili çalışmalar

Açıkgöz ve Ahunbay (2008) *19. yüzyıl Kayseri Kiliseleri İçin Koruma Önerileri* makalesinde, Islahat Fermanı (18 Şubat 1856) sonrasında yapılan kiliselerin korunma

sorunlarını Kayseri özelinde inceleyerek bu kiliselere koruma önerisi sunar. 19. yüzyıldan önce Anadolu’da Osmanlı hâkimiyeti ile kilise yapı durdurulmuş ve kiliselerin onarımı sadece padişahın izni ve mimarbaşının onayı ile yapılmıştır. Bu uygulama kiliselerin korunarak 21. yüzyıla gelmesini sağlamıştır. 19. yüzyılda yapılan ve dönemin koşulları gereği yerel malzeme, yapım teknikleri kullanılan kiliseler bugün Vandalizm, işlev değişikliği, korumasız bırakılma, terkedilme sorunları ile karşı karşıya kalmaktadır. Bu çalışma Kayseri bölgesindeki bazı kiliseleri belgelemeyi ve korumaya yönelik işlev değişikliğinin önemini anlatmayı hedeflemektedir.

Aydın ve Özügül (2019) *Mudanya’nın 19. yüzyıl Rum Kiliseleri* çalışmasında, Mudanya’da Tanzimat ve Islahat Fermanları sonrasında yapılan kiliselerini inceler. 19. yüzyılda gayrimüslimlere verilen dini yapı yapma hakkı ile Anadolu’nun birçok yerinde olduğu gibi Mudanya’da da hızlı bir artış olmuştur. Bu kiliselerin yapımlarında ortak bir tipoloji vardır. Tamamı bazilika planlıdır, sütunları ahşaptır ve cephesi eklektik üsluptadır. Kiliselerin üsluplarının benzer olması kısa sürede, aynı bölgede ve aynı yapım teknikleriyle yapılmış olmasının etkisindedir. Aydın ve Özügül bu çalışmada, daha önceki Mudanya Bizans Dönemi Kiliseleri aksine, 19. yüzyıl Rum kiliselerini çalışmış ve kiliseleri ayrıntılı inceleyip tanıtmışlardır.

İlter (1989) *XIX. yüzyıl Osmanlı Dönemi Mimarlığında, Kayseri Yöresi Hristiyan Yapıları: Germir Ve Endüllük Kiliseleri* çalışmasında, Kayseri’de 19. yüzyılda yapılan kiliseleri ele alır. Hristiyanlık dininin en erken zamanlarından 19. yüzyıla kadar Kayser’i şehri birçok dini barındırmıştır. Özellikle Osmanlı Devleti’nin hâkimiyetinden sonra Rum, Ermeni, Müslüman halk birlikte yaşamıştır. Rum ve Ermeni halk özellikle bölgenin sosyo-ekonomik yapısında oldukça önemli rol oynamıştır. Fakat Osmanlı Dönemi’nde bu halklara dini yapı yapılma izni verilmemesi, 19. yüzyıldan sonra burada dini yapılardaki artışın en önemli sebeplerinden biridir. Kilise, manastır, şapel gibi yapı tipolojileri kısa zamanda artmıştır. Bölgede özellikle kilise ve manastır yapılarının artması, yaşayan halkın bu alanlara ihtiyacı olduğunu da göstermektedir. İlter bu çalışmasında, Kayseri Germir ve Endüllük bölgelerinde yapılan 19. yüzyıl kiliselerini incelemiştir. Amacı bu kiliselerin araştırılması ve belgelenerek gelecek nesillere aktarılmasıdır.

Okuyucu (2023) *Şiran’da 19. yüzyıla Ait Dört Rum Ortodoks Kilisesi* çalışmasında, ele aldığı kiliselerin mimari üsluplarını ve bugünkü kullanım alanlarını inceler. 19. yüzyılda gayrimüslimlere dini yapı yapma özgürlüğü verilmesi ile birlikte Gümüşhane’deki kilise sayısında hızlı bir artış olmuştur. Okuyucu, çalışmasında Gümüşhane’nin Şiran ilçesinde yapılan dört kiliseyi ele alır. Bu kiliselerin plan çizimlerini, cephelerini, mimari süslemelerini,

malzemesini, yapım tekniklerini, yapı elemanlarını ve kubbeli olup olmadığını anlatır. Bazilika planının kilise mimarisindeki önemini vurgular. Ayrıca 19. yüzyılda Karadeniz ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan kilise mimarlığı ile benzerlik ve farklılığını inceler.

Pekak (2014) *Kappadokia Bölgesindeki (Özellikle Kayseri Ve Çevresindeki) Osmanlı Dönemi Hristiyan Dini Mimarisi* çalışmasında, Kapadokya bölgesinin içine aldığı yerleşim yerlerindeki kilise yapılarını inceler. Bölgedeki kilise yapımının ve öneminin anlaşılması için Osmanlı Devleti'nden yaşayan gayrimüslimlerin siyasi, sosyal, iktisadi ve demografik yapılarını inceler. Bu sayede dini yapının ve dini yapı yapmanın önemi vurgulamak ister. Bu yapıların 1923 yılında Yunanistan ve Türkiye'nin Müslüman ve gayrimüslim nüfusu arasında yapılan mübadelede zarar gördüğünü açıklar. Kiliselerin Rum vermeni Patrikhanelerinde kayıtlı bilgilerinin de bulunmaması Anadolu'daki net sayılarına ulaşılmasına engel olur. Çalışma kiliselerin belgelenmesi ve korunmasının tarihi kimlik açısından önemini vurgular. Bu sebeple Anadolu'da 19. yüzyıl kiliselerini inceleyen farklı çalışmalar da yapmıştır. Çalışmada yoğun olarak Kayseri ve bölgesini inceler.

Karaca (1996) *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri* kitabında, 18. yüzyılın ilk yarısında sonra ve 19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul ve çevresinde yapılan kiliseleri ele almıştır. Kiliselerin kitabelerini ele alan Karaca, kiliseyi yaptıran kişilere, kimin için yaptırıldığına, yapım yılına ve kiliselerin mimari üsluplarına kitapta detaylı yer vermiştir. Osmanlı'nın gayrimüslimlere çan kulesi, kilise yapımına izin vermemesi ve sadece hasar gören yapıların saray fermanı ile onarımı veya yeniden yapımına izin vardır. Bu sebepler Osmanlı Döneminde tadilat geçiren, ekleme yapılan, yeniden inşa edilen kiliseleri de bu kitabında ele alır. 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Osmanlı'nın vatandaşı sayılan ve Batının desteğiyle zenginleşen gayrimüslim halk resmi izinle kilise yapmaya başlamıştır. Bu kiliseler Bizans'tan gelen bilgi birikimiyle ve Osmanlı'daki yapı teknikleriyle kendine özgü bir üsluba sahiptir. Çalışmanın asıl amacı bu kiliseleri belgelemek ve gelecek nesillere doğru bilgilerle aktarmaktır.

Koruma sorunsalı ile ilgili çalışmalar

ICOMOS (1931) *Carta Del Restauro (Atina Tüzüğü)*' nun, asıl amaç ulusların ortak kültürel mirası olan maddi varlıkların korunması ve doğru bir şekilde restore edilmesidir. Atina Tüzüğü maddelerine göre, yapı veya eser geçirdiği tarihi süreçle bir bütün olarak ele alınmalıdır ve gelecek nesillere kendi dönemini yansıtacak şekilde korunarak bırakmalıdır. Esere bir restorasyon veya konservasyon işlemi uygulanacak ise de korumada bilimsel yollar esas alınmalıdır. Ancak eserde bütünleme yapılacak ise, eserin olduğu dönemi yansıtmayan geometrik formlarda tamamlama ile yapılabilir bunun nedeni gelecek nesillere eserin yaşadığı tüm tarihi sürecin doğru anlatılmak istenmesidir.

ICOMOS (1964) *Venedik Tüzüğü*'nde amaç, tarihi kalıntıları korumak ve gelecek nesillere doğru bir şekilde aktarmaktır. Venedik Tüzüğü “tarihi anıtı” şöyle tanımlar: Sadece bir mimari ögeyi değil; döneminin sosyal, ekonomik, gelenek ve yapım tekniklerine ışık tutan; yapıldığı dönemin değerlerini gelecek nesillere taşıyan ve öğreten eserlere denir. Venedik Tüzüğü bu anıtların korunmasında bilim ve teknikten yararlanılmasını ve anıtların korunarak tarihi bir yol gösterici olduğunu da öne sürer. Anıtların koruma ve onarım süreçlerinin, anıt çevresiyle aslına ve yerine uygun olarak yapılması gerektiğini vurgular. Bu anıtlar döneminde kullanıldığı işlevden farklı bir işlev ile kullanılacak ise yapıya ve dokuya yapılan müdahaleler dönemine saygı duymalı, hangi koşulda ve zamanda yapıldığını malzeme olarak gelecek nesillere anlatmalıdır. Yapıya uygulanan müdahalelerin amacı, üslup birliğini sağlamak değil, yapıyı gelecek nesillere kendi öz formu ve özellikleriyle bırakmak olduğunu söyler. Diğer tüzüklerde üzerinde durulan koruma ve restorasyon kararlarının yanı sıra Venedik Tüzüğü arkeolojik mirasın bir bütün içinde korunması gerektiğini ilk kez vurgulamaktadır.

Önge (2018) *Kültür Mirasını Tanımlamak İçin Türkiye’de Kullanılan İlk Özgün Terim: Âsâr-I Atıka* makalesinde, endüstri devrimiyle özellikle Avrupa’da ortaya çıkan koruma anlayışının ve Anadolu’dan yurtdışına götürülen tarihi eserlerin korunmasına yönelik çalışmayı anlatır. Tarihi eser kavramının ve koruma anlayışına verilen önemin artması Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Dönemi ile birlikte anlam kazanmıştır. Bu bağlamda kullanılan Âsâr-I Atıka terimi 1869 yılında ilk haliyle yayınlanmıştır. Fakat “eski eserler” anlamına gelen Âsâr-I Atıka nizamnamesinin bugün “kültür varlıkları” olarak bilinen tüm eserleri kapsamı belli bir sürecin sonucunda gerçekleşebilmiştir. Önge makalesinde, bu süreci ve “eski eser” tanımını açıklamaktadır.

Erder (2010) *ICCROM* makalesinde, kültür varlıklarının korunması ile ilgilenen kuruluşları anlatır. ICCROM’un kuruluş amacı belirli bir ilke ve yönetmeliğe bağlı olarak kalanında uzman kişiler tarafından kültür varlıklarının korunma, restorasyon ve konservasyon çalışmasının yapılmasına katkı sağlamaktır. ICCROM üyeleri olan ülkelerden aldığı aidatlarla görevini gerçekleştirir. Bu kuruluş kültür varlıklarının korunmasını uluslararası alınan kararlar doğrultusunda gerçekleştirir. ICCROM, UNESCO ile birlikte çalışarak çeşitli kurslar düzenler ve bu kursları kolektif çalışma birimlerine sunar. Dünyanın her yerinden ve birçok meslek grubundan kişi bu kurslara ve seminerlere katılarak koruma, restorasyon, konservasyon kuramlarını öğrenerek kendi ülkelerindeki meslektaşlarına iletebilirler. Bu durum uluslararası alınan koruma kuramı kararlarının daha hızlı yayılmasına ve daha bilinçli koruma hareketine gidilmesine öncü olur.

Boito (2018) *Korumak Mı, Restore Etmek Mi?* kitabında, ilk cümle şöyle başlar: “İnsanın çağdaşlarını aldatması utanç vericidir fakat gelecek nesilleri aldatmak daha da utanç vericidir.” Boito’ya göre, barok ve klasik restorasyon kuramcıları gelecek nesilleri yanıltan üsluplar ile yapıya yaklaşır. Yapı gelecek nesillere bugüne kadar gelen en iyi haliyle korunarak aktarılmalıdır. 13. yüzyıl yapısına bakıldığında 21. yüzyılda yapılan ekleri anlaşılmalı ve yapılar özgün halleri ile korunmalıdır. Camillo Boito kitabı geçmiş restorasyon işlemlerini ve mimarlarını eleştirerek açıklayıcı ve her kesimden insanın okuyup anlayabileceği türden ele almıştır. Kitabın üslubunun açıklayıcı olmasının sebebini, koruma sorunun tüm insanlara aktarılmasında bir görev edindiğini vurgular.

Brandi (2021) *Restorasyon Kuramı* kitabında, sanat eseri kavramını ele alır. Sanat eserlerinin korunma ve restorasyon süreçleri hakkında okuyucuyu yönlendirir. Brandi ve ICOMOS’a göre koruma kavramı eserin tümünde ele alınmalıdır. Eser bulunduğu çevre ile korunmalı ve nesilden nesle doğru bir koruma üslubu ile aktarılmalıdır. Brandi, kitapta restorasyon kavramının eser üzerinde ele alınmasını inceler. Restorasyonun tarihsel süreci ve restorasyon kuramları hakkında bilgi verir. Fakat restorasyonun asıl amacının eseri korumak ve gelecek nesillere aktarmak olduğunu sürekli vurgular. Kitap mimari restorasyondan farklı olarak anıtların, duvar resimlerinin restorasyon ilkelerini de açıklar. Sanat eserin ancak maddesi restore edilebilir kuramıyla modern restorasyona yeniden diğer kuramlardan farklı yaklaşır. Eserin geçirdiği izler, yaşadığı tarihsel süreç eserle kalır ve ancak eserin maddesi onarılabilir kuramı ile restorasyon kavramına farklı bir bakış açısı getirir.

Ersen (2015) *Ee Viollet-Le-Duc Stilistik Rekompozisyon “Üslup Birliği” Anlayışı Ve Rekonstrüksiyon Tasarımının Kökenleri* makalesinde, restorasyon ve koruma anlayışının ortaya çıkışını ve nasıl ilerlediğini anlatır. Aynı zamanda “üslup birliğine” varma anlayışına karşı ortaya çıkan romantik, tarihi ve çağdaş restorasyon kuramından bahseder. “Stilistik Rekompozisyon” akımının öncülerinden biri olan Viollet-Le-Duc ilk başta restorasyonu “tarihi yapıya hiç dokunulmamak” olarak tanımlasa da bu kavramı çalışmalarında uygulayamamıştır. Tarihi yapılara, restorasyon yapan mimar yapıyı yeniden tasarlayabilir kuramı ile yaklaştığı için yapılar tarihi izlerini ve değerlerini kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu durum bir süre sonra halk ve dönemin bilim kurulu tarafından itirazlar almaya başlamıştır. Bu süreçte restorasyon adı altında birçok kale ve dini yapı asıl üsluplarından çok farklı inşa edilmişti. Fakat bu akımın karşıtı olan mimarlar, üslup birliğine varma kuramının tam tersi olan “filolojik restorasyon” kavramını ortaya atmıştır. Bu kavram ilk olarak İtalya’da çıkmıştır ve analogik rölöveler, bilimsel araştırmalar sonucunda restorasyon yapılır. Özellikle restorasyon yerine koruma kuramı bu dönemde yayılmaya başlamıştır. Ersen makalesinde, restorasyon ve koruma

kuramı tarihçesini ve akımlarını anlatarak 21. yüzyıl restorasyon anlayışının temelini okuyucuya sunmuştur.

Ahunbay (2010) *Arkeolojik Alanlarda Koruma Sorunları Kuramsal Ve Yasal Açılardan Değerlendirme* çalışmasında; arkeolojik alanların korunması veya ortaya çıkan kültürel mirasın koruma, restorasyon ve sergilenmesinde Türkiye'deki tarihsel süreci anlatır. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından kontrol edilen ve denetlenen bu alanlar, kazı sırasında, kazının zarar görmemesi için gerekli tedbirler kazı heyeti tarafından Bakanlığa bildirilir. Bakanlık kazı için gerekli bütçeyi ve alt yapı çalışmalarını düzenler. Taşınan ve taşınamayan envanterler incelenir, gerekli koruma ve restorasyon çalışmaları yapılır ardından Bakanlık'ça uygun görülen yere götürülür veya yerinde sergilenir. Bakanlığın ve ICOMOS'un amacı olan, tarihi katmanları ve eski eserleri koruma düşüncesi yapılan toplantılarla ve alınan kararlarla desteklenmektedir. Bu konuda alanında uzman kişiler tarafından denetlenen kazı alanlarında tahribat olaylarının en aza indirilmesi amaçlanmaktadır. Ancak kazı alanlarında gerek kazı sırasında kazı yöntemleri ile gerekse kazıdan sonra bilinçli bir tahrip ile kazının kültür katmanlarının ve kalıntıların hasara uğradığı tespit edilmiştir. Bu konu da kazı yöntemi ile belirlenen maddeler incelendiğinde alanında uzman kişiler tarafından bilimsel metot kullanılarak tahribatın en aza indirilmesi amaçlanmıştır.

Dini yapıların koruma sorunsalı ile ilgili çalışmalar

Mazı (2009) *Tarihi Çevrenin Korunmasında Sosyo-Ekonomik Faktörlerin Etkisi* makalesinde, kentleşme ve yapılı çevrenin tarihi mekânlar üzerindeki etkisini ele alır. Tarihi çevreyi korumanın, kent hafızasına olan önemini vurgulayan Mazı, tarihte koruma süreci gelişimini ve Türkiye'de koruma süreci gelişimini anlatır. Koruma çalışmaları ilk olarak kamusal ve anıtsal yapılarda başlar. Bunun sebebi bu yapıların toplum üzerindeki etkilerinin güçlü olması ve hissettirdiklerinin eskimemesidir. Bu açıdan bakıldığında dini yapıların korunması toplumsal değerleri öne çıkarır. Koruma kavramı geçmişten günümüze gelen yapıları, yaşanan değerlere anlam vererek korumayı ve sürdürmeyi sağlar. Mazı makalesinde, değişen toplum standartlarında gerçekleşen koruma sorununa da değinmiştir. Örneğin Roma devletini parçalanması İtalya'da koruma sorununu da beraberinde getirmiştir. Özellikle farklı bir din olan Hristiyanlığa geçiş, Roma'da Hristiyanlık dışındaki inançlara ait yapıların yok edilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu çalışma, hem dini yapı hem de tarihi yapı mimarisinin yaşanan sosyal faaliyetlerden, savaşlardan, toplumsal davranışlardan etkilendiğini ve koruma sorunsalının gelişimini ele alır.

Işık (2001) *İstanbul'un Fethinin Hristiyanlık Üzerindeki Etkileri* çalışmasında, farklı bir dini iktidar tarafından ele geçirilen şehrin dini yapısındaki değişim ve gelişimi ele alır.

Müslüman Türkler tarafından fethedilen İstanbul hem sosyal hem de siyasi olarak değişmiştir ancak bu değişimler Ortodoks Hristiyanlığı için olumlu sonuçlanmıştır. Şehirdeki tüm kiliseler olduğu gibi kalmış sadece Ayasofya camiye çevrilmiştir. Farklı bir dini yönetimin egemenliğine girdiği halde anıtsal ve dini yapılarda bir yıkım olmamıştır. Ortodoks dini patrikliği tekrar kurulmuştur ve eskisinden daha iyi denilecek bir durumdadır. Işık makalesinde, aslında farklı bir dinin egemen olduğu kentte yıkımın değil olumlu sonuçların nasıl olduğunu anlatmış. Fatih Sultan Mehmet'in farklı dinlere bakışı ve hoşgörüsü ile yerel halkın eski hayatına devam etmesi, inanç sistemlerinin yıkılmayıp değer görmesi aslında çok yaygın bir durum değildir. Çünkü Roma Hristiyanlığına geçişte aynı saygınlığı kendi halkına göstermemiştir. Bu durum hem farklı dinden liderlerin hem de halkların davranışlarının kenti daha yaşanabilir kıldığının bir göstergesidir. Işık bu çalışmasında, farklı dinlere bakışı yeniden ele almış ve 21. yüzyılda koruma ilkesinin sadece tüzükler ve yasalarla değil toplumsal bilinçle de olabileceğini göstermiştir.

Solak ve Okuyucu (2022) *Dini Yapıların Dönüştürülmesinde Mevcut Yapı Bileşenlerinin Yeni İşlevdeki Karşılıkları: Kilise Ve Cami Dönüşümleri* makalesinde, dini yapılarda ve tarihi yapılarda işlev değişikliğini ele almıştır. Toplumda ortaya çıkan değişimle birlikte ihtiyaçta farklılaşır. Arz talep ilişkisi ile bir mekân başka bir mekân haline getirilebilir. Bunun örneği kiliseden camiye, camiden sinagoga, kiliseden müzeye, camiden hastaneye dönüşen yapılarda görülmektedir. Bu dönüşümlerde dini yapıların etkin rol oynamasının sebebi bulundukları kültürün değerlerini yansıtan yapılar olmasıdır. Bununla birlikte yapının çevresindeki sosyal bir değişim yapıyı her açıdan etkileyen bir faktördür. Bu sebeple dini yapı dönüşümü, yaşayan kişiler ve geleceğe aktarılabilecek değerler açısından önemlidir. Solak ve Okuyucu çalışmasında, yapıların fonksiyonel ve estetik dönüşümü dini yapılar üzerinde ele almıştır.

Düzenli (2020) *Kiliseden Camiye Dönüştürme ve İstanbul'da Kiliseden Dönüştürülen Camiler Hakkında Notlar* çalışmasında, işlev değişikliği yapılan dini yapıları ele alır. Otoriter dinin değişmesiyle birlikte dini yapı mimarisinde farklılaşan yapı tipolojisinin, yapının korunarak gelecek nesillere aktarılmasındaki olumlu etkileri üzerine çalışmıştır. Bu konuda ilk olarak Osmanlı'nın kilise üzerindeki işlev değişikliğini incelemiştir. Kiliselerden bazılarının camiye çevrilmesinde, aslında yapının sürekli kullanım ve bakımının önemli olduğunu, bu sebeple de yapının korunma sorunun azaldığını söyler. Sürekli bakım bir yapıya yapılacak en iyi müdahaledir ve dini yapı mimarisinde saygılı bir dönüşüm yapının korunmasında iyi bir alternatiftir. Düzenli, çalışmasında farklı illerde ve İstanbul özelinde kiliseden camiye dönüştürülen yapıları incelemiştir.

Koyuncu (2014) *Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği* çalışmasında, Osmanlı Devleti'nin kilise ve havra yapımına olan bakış açısını Islahat Fermanı öncesi ve sonrası olarak ele alır. Osmanlı Devleti'nin fetih yoluyla aldığı yerlerdeki farklı dini inanışlara sahip halkın, dini yaşam özgürlüğünü ve dini yapı yapma özgürlüğünü nasıl etkilediğini anlatır. Osmanlı Devleti'nin kilise ve havra inşasında net bir bakış açısı olmamakla birlikte; onarım gerektiren, hasar görmüş, yanmış, yıkılmış kilise ve havralara aslına uygun olmak şartıyla onarım ve yeniden yapım hakkı tanıdığı belgelenmiştir. Tüm bu süreç saray mimarı tarafından, yapının önceki hali belirlenerek ve özellikle yapının yüksekliği artırılmayacak şekilde yapılır. Koyuncu çalışmasında, İslam hukukunda diğer dinlere ve dini yapılara nasıl bakıldığını da farklı yönleriyle ele alır. Bir dini yapının farklı bir dini yönetim altında nasıl yapıldığı ve korunduğunu birçok bağlamdan örnekler vererek, Çanakkale özelinde inceler.

Özden (2017) *Koruma Sorunlarını Farklı İşlevlerde Tek Yapı Ve Doku Ölçeğindeki Uygulama Örnekleri Üzerinden Tartışmak* çalışmasında, tarihi yapıyı çevresiyle birlikte korumanın önemine dikkat çeker. Hafıza mekânlarının ve kent tarihinin korunmasında önemli olan faktörlerden birinin yapının kendi işleviyle korunmasında olduğunu belirtir. Bu konuyu mevzuat sisteminde ele alır. Yapının yapıldığı dönemdeki özgünlüğünün sürdürülmesi ve korunmasının kent belleği için önemli olduğunu vurgular. Yapının yeniden işlev kazanması durumunda, yapısal özelliklerinin dikkate alınması gerektiğini ve bunun sebebi olarak; yapının strüktürel yapısı, yüksekliği, iç dekoru, süslemelerinin yapının işlev bütünlüğüyle alakalı olduğunu ele alır. Yapıya sürdürülebilir bir işlev kazandırmanın yapıyı ve yapıldığı dokuyu iyi tanımakla mümkün olabileceğini söyler.

Yıldız (2020) *Kiliseden Camiye Bizans Mimarisi* çalışmasında, birinci bölümde Bizans dini yapı mimarisini inceler ve Bizans Döneminde yapılan bazilika tipolojilerini ele alır. Bizans sanatının Roma'dan etkilense de Anadolu kökenli olduğunu söyler. Bizans sanatını Doğu Akdeniz kökenli insanların Hristiyanlık sanatı içinde geliştirdikleri bir sanat olarak ele alır. Kitabın ikinci bölümünde Anadolu'da kiliseden camiye çevrilmiş dini yapıları inceler. Yıldız ele aldığı kiliselerin ilk yapıldığı dönem üsluplarını ve camiye dönüştürüldükten sonraki üsluplarının üzerinde durur. Bu kiliselerin birçoğunun günümüze iyi korunmuş halde geldiklerini ve işlev değişikliğine rağmen dini yapı olarak kendi işlevlerini koruduğunu anlatır. Yıldız'ın bu çalışmasında camiye çevrilen Bizans kiliselerinin kökeni, belgelemesi ve gelecek nesillere aktarılması önemsenmiştir.

Bozdoğan vd (2006) *Mimar Sinan'ın "Koruma" Anlayışı Ve Günümüzde Sinan'ın Eserlerini "Koruma" Anlayışı (Edirne Örneği)* çalışmasında, Mimar Sinan'ın koruma anlayışı

ve korunmaya ihtiyacı olan tarihi yapılara nasıl müdahale ettiğini ele almıştır. Mimar Sinan koruma anlayışını sadece yapı ölçeğinde sınırlı tutmamış, kent dokusunun korunmasını da önemsemiştir. Özellikle İstanbul’da Osmanlı Devletinden önce yaşamış olan toplumların yapılarına saygı duymuş ve yeni yapı yaparken tarihi yapıya yaklaşıma yeni bir bakış açısı getirmiştir. Mimar Sinan koruma ve restorasyon anlayışı ile çalıştığı yapıların belgelemesine de önem vermiştir ve yapılar niteliksiz eklerden arındırarak eski yapılara yaklaşıma bir sınırlama getirmiştir. Bu durum Osmanlı’da ilk kez görülür. Ayrıca işlevini kaybetmiş yapıların korunarak yeniden kullanılmasını önemsemiştir. Bu çalışma Mimar Sinan’ın koruma anlayışını ve Sinan’ın Edirne’de yaptığı eserlere günümüz koruma anlayışı ile nasıl yaklaşıldığını ele alır.

Teorik Çerçeve

Literatür özeti başlığı altında ulusal ve uluslararası literatür taraması ile özetlenen dört ana başlık olan; tarihte dini yapı mimarlığı, 19. yüzyıl Anadolu Kilise mimarlığı, koruma sorunsalı ve dini yapıların koruma sorunsalı konuları teorik çerçeve kısmında detaylı ele alınmıştır.

Tarihte dini yapı mimarlığının gelişimi

İnsanın biyolojik ve fiziksel evrimi sürecinde yaşam mücadelesi hep var olmuştur. Arkeolojik verilere göre bugünden yaklaşık iki milyon yıl önce başlayan insan yaşamı beraberinde farklı yaşam getirilerini zorunlu kılmıştır. Bilişsel devrin bilimsel devrim ile devam etmesi, insanların temel ihtiyaçlarını eskisinden daha farklı yollarla karşılama yoluna gitmelerine sebep olmuştur (Harari 2020). İhtiyaç kavramı farklı yaşam koşullarında hayatta kalmayı ve yeni organik toplum mekanizmasını ortaya çıkarmıştır. Özellikle Holosen jeolojik devre gelindiğinde Neolitik Çağın bir getirisi olarak insanoğlu yaşam fikrinde de farklı yollar üretmeye başlamıştır (Dirlik 2017). Geçmişte ağaç kovukları, mağaralar, doğal sığınaklarda yaşayan insanlar için artık yeni yaşam alanı üretme vakti gelmiştir. Yaşam alanları mevsim koşulları, avcı toplayıcı olan grupların beslenmesi, korunma ihtiyacı göz önüne alınarak seçilmektedir. Neolitik Çağ olarak adlandırılan bu dönemi Mehmet Özdoğan “Barınağın yapıya, yapının konuta dönüştüğü” çağ olarak da tanımlar (Özdoğan 2018). Toplumsal bilincin ve hareketlerin sonucu olarak ortaya çıkan yapılaşma; devletin siyasi gücünü, halkın yaşam biçimini, dini yaşamını, kültürünü sergileyen bir belgedir. İnşa edilen saraylar, tapınaklar, kent surları, su kemerleri, kent meydanları devletine saygınlık kazandıran ana unsurlardır. Bu bağlamda mimarlığın insanlık tarihinde önemli bir yeri vardır çünkü yapıldığı dönemin yaşam tarzını ve insana dair verileri somut bir şekilde geleceğe taşıyan en etkili unsurlardan biridir (Çalışlar 1999).

Mimarlık, doğanın insanoğlu üzerinde oluşturduğu sınırlayıcı etki ile ortaya çıkan bir sanat dalıdır. Modern mimarlığın öncülerinden olan Mimar Louis Kahn (1901-1974)'a göre *“mimarlık doğanın yapamadığıdır”* (Roth 2002). Kahn bu sözünde mimarlığın veya mimari eserin insanın etkisiyle ve uğraşısıyla ortaya çıktığını vurgular. Mimarlık sadece temel ihtiyaçların bir parçası değil aynı zamanda inanç sisteminden kaynaklanan gereksinimin de ortağıdır. Bir mimari eser korunmak, barınmak, beslenmek şartlarının yanı sıra soyut verilerin somutlaştırılması içinde üretilmektedir (Şimşek 2019). Mimari sadece toplumsal bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmaz, aynı zamanda toplumun folklorik değerlerini, demografik yapısını, inanış şeklini de yansıtacak faktörlerden de ortaya çıkar. Örneğin bir toplumun gömü şekli, mezar taşları, doğaüstü varlıklara inanma ritüeli mimari öğenin bir parçasıdır. İnsanların inanma şekli yaşadıkları çevreyi değiştirir ve şekillendirir. Bu sebeple dini yapı mimarisinin gelişimi geçmişten günümüze toplumların şekillendirdiği ölçüde değişmektedir (Özmenli 2014).

İnanç kavramı imgenin ortaya çıkışıyla yön bulur. İnsan zihninin bir tasarısı sonucu kurgulanan varlıklarının simgeye dönüşmesiyle somut kavramlar ortaya çıkmaktadır. Simge ile somutlaşma terimi şöyle ifade edilebilir. Eski toplumlarda doğaya inanış yaygındır. Doğa her şeyiyle insanın üstünde bir varlık ve yaratıcı olarak algılanır. Doğaya sunulan ritüeller imgenin simgeye dönüşünün göstergesidir. Simgenin somutlaşması ise mimari unsurla olur. Kutsanan varlık veya güç için yapılan alan simgenin bir parçasıdır. Bu mimari unsur toplumların inanışları ile farklılık gösterir. Mezopotamya'daki ritüel alanı ile Mısır'daki ritüel alanlarının farklı olmasının kaynağı da budur. Farklı toplumların imgesi farklı simgelere dönüşür ve bu gelecek nesillere mimari unsur ile aktarılır (Yılmaz 2017).

Ritüeller, mitler, mitoslar dini yapı mimarlığının kökenini oluşturur. Dini yapı mimarisi her kültürde kendine özgüdür. Belirli bir standardı veya şekli yoktur. Dini yapı kendi içinde ritüelin ve inanışın sınırları çevresinde gelişir. Klaus Schmidt'e göre bir yapının tapınak olması için dini işlevinin olması yeterlidir. Bu da şunu gösterir dini yapı mimarlığı onu yapanların kültürü, inanışı, gömü geleneğinden hatta ticaret kültüründen etkilenen bir tipolojidir (Schmidt 2007). Ayrıca inanılan doğaüstü güç, yapının süslemesinde, yapım aşamasında, kullanımında belirleyici ana faktördür. Dini yapı mimarisi ortaya çıktığı günden bugüne farklı tipolojilerle kendini belli eder. Kentteki kült alanları diğer yapılardan ayırt edici özellik taşır çünkü farklı tipte ve büyüklüktedir. Anıtsallık boyutu dini yapı yapma ile anlam kazanır. Bu yapıların iç mekânları, zeminleri, tavan ve duvar resimleri, yapının yüksekliği döneminin yapım teknolojisi ile ilgili olduğu gibi inanış şeklini de temsil eder (Turani 1990).

Bazı bilim insanlarına göre tarihin ilk tapınağı olarak ele alınan Göbeklitepe; yapım teknikleri, döneminin sosyokültürel durumu, teknolojisi ele alındığında kendi alanı için bir kült

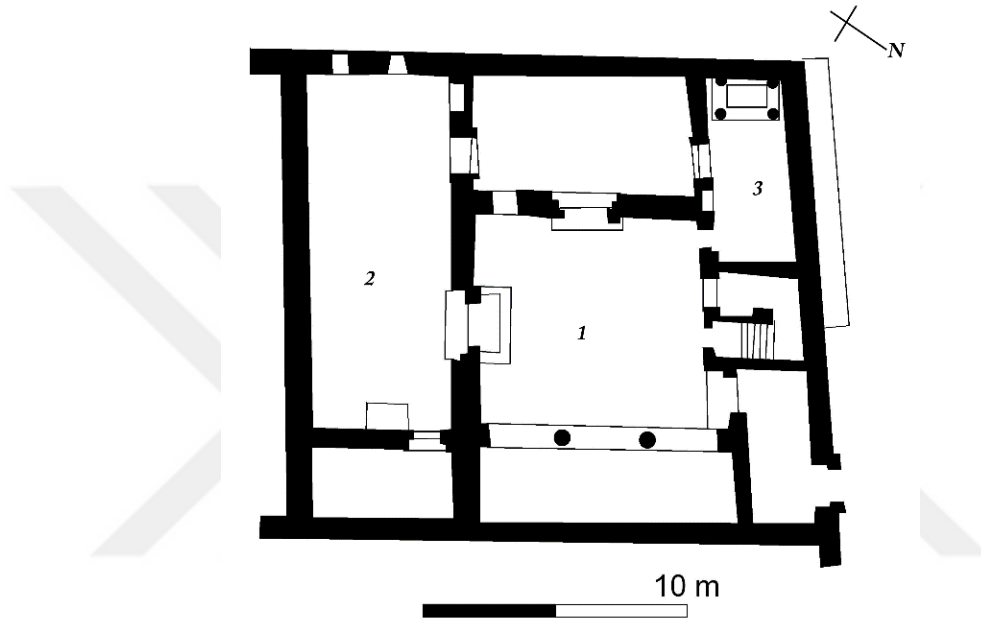
yapısıdır. Göbeklitepe 'den sonra görülen ve mimari yapım tekniklerinin geliştiği toplumlardaki kült alanları daha belirgindir. Arkeolojik verilere göre bu yapıların ayırt edici özelliği büyüklüğünde ve mimari planının farklılığındadır. Bir dini yapı, mimari açıdan ele alındığında diğer yapılardan farklı olmasının sebeplerinden biri, yapının toplum tarafından kullanılması ve yapının doğaüstü bir gücü temsil edecek yetkinlikte olmasıdır (Schmidt 2007). Ancak dini yapı her dönem kendini belli edecek şekilde inşa edilmez. Bu durum dinin toplumda nasıl yaşandığına da bağlıdır. Buna örnek olarak Anadolu'da ortaya çıkan 'megaron' yapı tipi gösterilebilir. Ev tipi planlı megaron yapısı daha sonra Anadolu'da ve kıta Yunanistan'da ortaya çıkan tapınak mimarisinin kökeni oluşturur (Malam ve Bergin 2011). Tapınak ve dini yapı mimarisi, insanoğlunun soyut kavramını imgeye dönüştürme gücünü keşfettiğinden günümüze kadar döneminin teknolojisi ile inşa edilmeye devam etmiş ve devam etmektedir.

Kilise mimarisinin tarihsel gelişimi

Hristiyanlık dininin ortaya çıkışı, yayılması ve kabul edilmesi; içinde bulunduğu dönemin politik düzeni ve farklı dini anlayışları sebebiyle uzun bir süreçte ele alınır. Hristiyanlık'ın ortaya çıktığı tarih yaklaşık olarak MS. 30'lu yıllardır ve bugün Filistin topraklarında yer alan Yakutiye bölgesi başlangıç noktası olarak kabul edilir (Troll 1998). Bu bölge de MS. 30 yıllarda Roma İmparatorluğu'nun siyasi rejimi ve askeri gücü hâkimdir. Toplumun sosyokültürel yapısını etnik açıdan farklı inanışlara sahip insanlar oluşturmaktadır. Yahudilik, Musevilik, Paganizm gibi inançlar yeni bir inanç sisteminin kabul edilmesini ve toplum tarafından yaygınlaştırılmasının önüne geçmiştir. Farklı dinlerin yanı sıra Hz. İsa'nın savunduğu ideoloji, Roma Devlet otoritesi için sarsıcı fikirler benimsemesi sebebiyle Hristiyanlık dinin yayılmasına en çok siyasi otorite karşı çıkmıştır (Çalık 2020). Özellikle MS. 3. yüzyılda Hristiyan cemaatler bu siyasi baskılar sonucunda dini gizli yaşamak durumunda kalmıştır. Hristiyanlık dininin liturjik alanlara ihtiyaç duyması ve şekillenmesi gerekçesiyle ilk olarak konut yapılarında gizli toplanmalar ve ibadetler gerçekleştirilmiştir. Bu sivil konutlar da toplanan cemaatlerin toplantı alanları "Oikos Ekklesia" olarak adlandırılır (Öztaşkın 2018). Yunanca da "Oikos" evin toplanma bölümüne verilen isimdir. "Ekklesia" ise Yunanca da "halk meclisi" olarak tanımlanır ve Hristiyan cemaati temsil eder (Koch 2015). Oikos Ekklesias'lar Hristiyan topluluğun dini vazifelerini, siyasi otorite ve diğer dinlerden saklanarak gerçekleştirdikleri alanlardır. Oikos Ekklesia alanları Hristiyanlığın serbest yaşandığı ve dini ritüellerin kısıtlanmadığı döneme kadar gizli ve saklanarak kullanılmıştır(Koch 2015).

Erken Hristiyanlık Dönemi ibadethanelerine örnek olarak Dura Europos Domus Ekklesia'sı, Suriye'nin kuzeyinde bulunan Fırat Nehri kıyısındaki Dura Europos'ta ortaya çıkmıştır. Şehir surlarının yanında yapılan ev tipli bu yapı, ilk yıllarda konut olarak kullanılmış,

Hristiyanlığın gizli yaşanması durumunda ibadethaneye çevrilmiştir. Ortasında sütunlu bir avlu olan “peristyl” yer alır. Dura Europos Domus Ekklesia’sında ortaya çıkan duvar sıvası bu yapının MS. 231 yılından önce inşa edildiğini gösterse de, MS. 240 yıllarından sonra ibadet yeri olarak kullanılmaya başlanmıştır (Alp 2021). Ev tipinden ibadethaneye dönüştürülmesinde farklı mekânların ortaya çıktığı görülmektedir. Şekil 1 ile gösterilen plan tipinde, bir numaralı oda Hristiyan cemaat evine dönüştürülen avlu, iki numaralı oda toplanma ve ibadet etme alanı, üç numaralı oda ise vaftizhane olarak kullanılmıştır. Özellikle vaftizhane kısmında ortaya çıkan fresklerde İsa’nın vaftiz sahnesi, inananların ibadetleri gibi tasvirler bulunmuştur (Alp 2021).

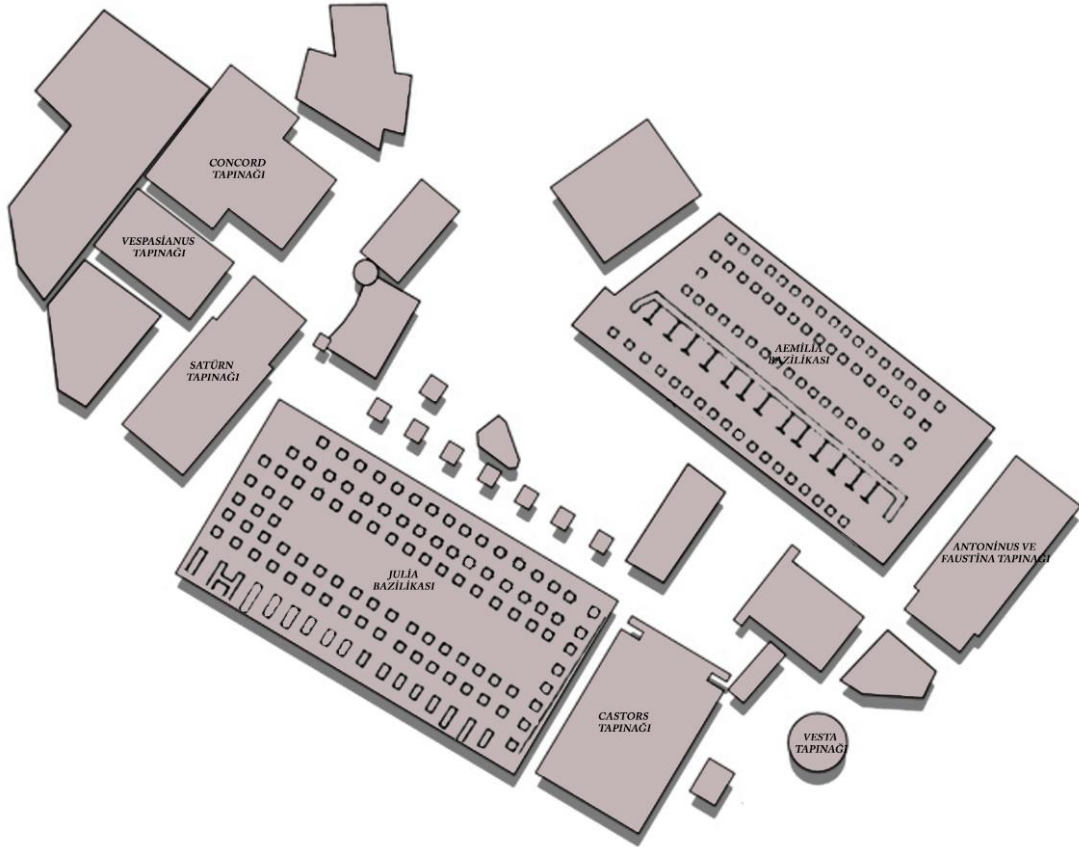
Şekil 1. Dura Europos Domus Ekklesia'sı (Alp 2021)

Siyasi değişimler ve siyasi liderlerin dini görüşleri toplum dinini de doğrudan etkilemiştir. MS. 313 yılında I. Konstantinus (272-337) tarafından Milano Fermanı yayınlanması ile birlikte Hristiyanlık toplum ve devlet tarafından kabul görmeye başlamıştır (Ross 2017). Hristiyanlık dini bu fermanla birlikte Roma imparatorluğunun kabul ettiği yasal dinler arasına girmiştir; fakat Hristiyanlık MS. 380 yılına kadar resmi din olarak kabul görmemiştir (Ertekin 2011). Hristiyanlık MS. 380 yılında I. Theodosius (347-395) tarafından resmî din ilân edilmiştir. Anadolu’da Hristiyanlık dininin imparator tarafından kabul edilmesi ile Hristiyanlara olan bakış açısında yaşanan değişim paralelinde halkın dininde de değişim gerçekleşmiş ve dönemde Hristiyan sayısında artış olmuştur (Çalık 2020). Bu durum ibadet özgürlüğünü sağlamış ve dine ait mekânların yapılmasına olanak tanımıştır.

Hristiyanlığın toplumda ve devlet sisteminde kabul görmesi ile birlikte dinin mecbur kıldığı ibadetler serbestçe yapılmak istenmiştir. MS. 4. yüzyılın ilk çeyreğine kadar büyük sorunlar ile karşılaşan Hristiyan cemaat dinin gerekli kıldığı ibadetleri saklanmadan doğrudan

yapmak istemektedir ve bu doğrultuda yeni dini işlevi olan bir mimari ortaya çıkmıştır(Erbilgin 2017). Hristiyanlıktan önce Roma İmparatorluğunda hâkim olan Pagan inanışında Tanrı heykelinin tapınak içinde olmasının ve halkın tapınak dışında kalmasının aksine, Hristiyanlık da ibadetin birlikte yapılması ve toplu bir alanda olması önemlidir. Bu sebeple dini yapı mimarisi, dinin belirli vazifelerini yerine getirmeyi mümkün kılacak şekilde tasalanmaya başlanmıştır. Vaftiz, cenaze, anma töreni ve ibadetler için gerekli mekânlar dinin uygun gördüğü şekilde inşa edilmiştir (Erbilgin 2017). Dinin gerekli kıldığı alanlar yapı tipolojinde farklılaşma ile birlikte, eski tipolojileri dönüştürme yoluyla da mümkün olmuştur.

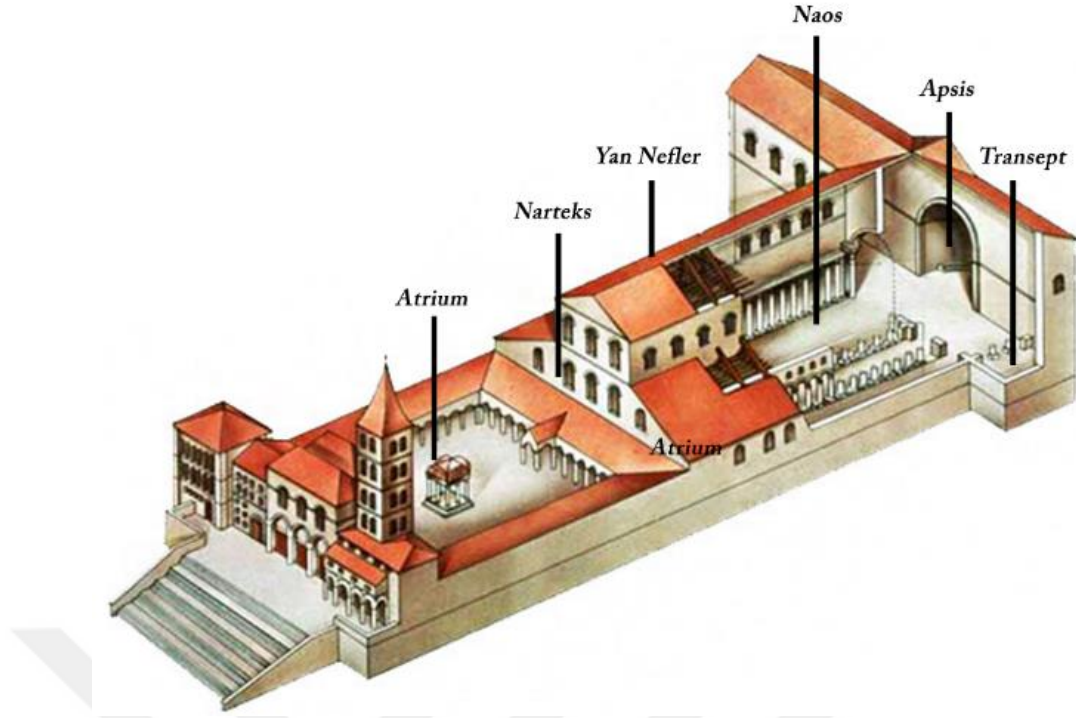
Hristiyanlıkta dini yapı mimarisinin gelişmesi ile birlikte MS. 4. yüzyılda bazilika tipolojisi ortaya çıkar. Bazilikalar Roma’da dikdörtgen planlı, iki ya da üç nefli kamusal işlevi olan yapılardır. Bu yapılar Roma Döneminde forumlarda bulunan mahkeme salonu, ticaret odası, toplantı alanı gibi işlevlerde kullanılmıştır. Hristiyanlar doğrudan tapınak dönüştürmek yerine daha çok toplanma ve kamusal alanlara hizmet eden alanları ibadethane olarak kullanmayı tercih etmiştir. Tapınakların dönüştürülmesi ise MS. 5. yüzyılın ikinci mümkün olmuştur. Bazilikalar Hristiyanlıkta kullanılmaya başlanması ile yapısal olarak dine uygun hale getirilmeye çalışılmıştır. Bazilika planının ve şehir içindeki örneklerinden biri olan İmparatorluk dönemi Roma Forumu Şekil 2’de gösterilmektedir (Alp 2021).

Şekil 2. İmparatorluk döneminde roma forumu çizimi (Alp 2021)

Bazilikalardaki işlev değişikliğinin ortaya çıkmasıyla birlikte, yapıya doğu-batı yönünde apsis bölümü eklenir. Apsis bölümü bazilikanın dairesel formlu alanını oluşturarak cephe de de farklılaşmayı sağlar. Yapı stilindeki bir diğer değişim olan sütun aralıklarının büyütülerek nef kısımlarının genişletilmek istenmesi dinin gerekli gördüğü toplu ibadet etme şeklinden kaynaklanır. Nef alanlarının daha büyük olmasıyla toplanma alanları genişler. Daha önceki inancın gerekliliği olarak tapınakta kralın otoritesi yerine, bazilikada Hz. İsa'nın otoritesinin işlev kazanması ile kilise mimarisi oluşmaya başlamıştır. Kilise içinde din adamlarının ve protokol yeri, anma töreni, cenaze alanları belirlenerek farklı tipolojilerde yapılar ortaya çıkmıştır (Erbilgin 2017). Hristiyanlığa geçiş olarak vaftiz törenlerinin yapılmasına fırsat vermek için kiliselere vaftizhaneler eklenerek kiliseler yapı ölçeği olarak büyümeye başlamıştır. Kiliselerin işlev kazanmasıyla, İsa'nın doğumu, vaftiz edilmesi, inananların yakarışı, İncil'den bazı bölümler, duvarlara ıslak sıva üzerinde görselleştirilmeye başlanmıştır. Fresk denilen bu uygulama Hristiyanlık sanatı ile birlikte oldukça fazlaşmış ve neredeyse o dönemde inşa edilen tüm kiliselerde uygulanmıştır (Koch 2015).

Bazilikalardan farklı ölçek ve tipolojilerde kiliselerin oluşması ile anıtsal yapılar halini alması İmparator I. Konstantinus Dönemi (312-337)'nde başlamıştır. I. Konstantinus Dönemi'nde farklı kilise tipolojileri üretilmeye başlamış olmasına rağmen hâkim tipoloji bazilika planıdır. Bazilika planlar Hristiyanlığın gerekli kıldığı liturjik gereksinimler ile birlikte şekil almıştır. Bu alanların temel yapı tipolojisinde ortak birimleri vardır ve bu alanlar şöyledir (Şekil 3): “atrium” kilise girişinde yer alır. Bu alan kilisenin içine girilmeden önceki avlu olarak bilir. Atrium yapıldığı kiliselerde kilise ölçeğine göre şekil alır ve bazı kiliselerde üzeri açık bir alan iken bazı kiliselerde üzeri kapalı bir alandır. Kilisenin bir diğer bölümü olan “narteks” atrium ile iç mekânı birbirine bağlayan giriş bölümüdür. Bu bölüm kilisenin iç kısmına geçiş için kapalı bir alan oluşturur. Kilise içinde sütunlar ile ayrılan doğu-batı yönlü alanlara “nef” denir ve ortadaki büyük nef “naos” adını alır. Naosu her kilisede olmamakla birlikte iki neften fazla nefe sahip kiliselerde bulunur çünkü bazı kiliseler de tek nef bulunur. Naosun sonunda veya kilisenin doğu cephesinde kavisli veya yarım daire şeklinde “apsis” bulunur. Apsiste genel olarak Hristiyanlık için gerekli liturjik ihtiyaçlar bulunur ve din adamı buradan dini ritüeli yönetir. Apsisin yan kısımlarında yer alan “transept” alanı, plana haç şeklini veren yanal dörtgen şeklindeki alandır. Transept alanı her kilisede bulunmaz. (Öztaşkın 2018).

Şekil 3. Aziz Petrus Bazilikası, Vatikan (Anonim 2024a)

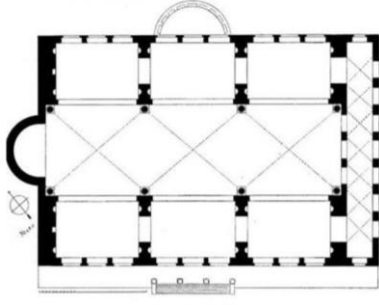
Erken Hıristiyanlık Döneminde ortaya çıkan tipolojiler; bazilika plan, merkezi plan, serbest haç plan, rotond plan, yonca plan, dehliz plan, kapalı Yunan hacı plan, kubbeli haç plan olmak üzere farklılaşmıştır (Alp 2021). Tablo 1’de Maxentius Bazilikası, Küçük Ayasofya Kilisesi, İstanbul Oniki Havariler Kilisesi, Hagios Georgios Rotondu, Kirselik Manastır Kilisesi, Lips (Libos) Manastırı Kuzey Kilisesi, Enez Ayasofya Kilisesi ve Pammakaristos (Meryem) Manastır Kilisesi olmak üzere sekiz farklı plana ait tipolojiler ve örnekleri incelenmiştir.

Tablo 1’deki birinci şekildeki Maxentius Bazilikası, MS. 313 yılında I. Konstantinus tarafından tamamlanmıştır. Yapı üç neflidir ve naos diğer iki neften geniştir. Bazilika planlı bir kilisedir. Kilise bir yarım daire şeklinde apside ve bir nartekse sahiptir (Anonim 2022b). İkinci şekilde gösterilen Küçük Ayasofya Kilisesi merkezi planda inşa edilmiş bir kilise örneğidir. Merkezi planlı kiliseler kare, daire, çokgen plandadır ve simetriktir. Ayrıca merkezi plan tipolojisinin özelliği, kilisenin ana mekânının dairesel formda bir taşıyıcı örtü ile kapatılmasıdır. Dörtgen planlı yapının üzeri kubbe ile kapatılarak merkezi plan elde edilir. Merkezi plan tipolojisi kiliselerde çok yaygın görülmemekle birlikte, genelde vaftizhane yapılarında görülür (Alp 2021). Merkezi plana sahip Küçük Ayasofya Kilisesi, MS. 526-530 yılları arasında İmparator I. Justinianus tarafından inşa ettirilmiştir. Kilisenin iç kısmı yer alan sekizgen şeklin üzeri bir kubbe ile örtülüdür (Anonim 2022a). Üçüncü şekilde gösterilen İstanbul On İki Havariler Kilisesi, haç planda inşa edilen kiliselerden biridir. Haç plan yaygın olarak serbest haç planı olarak kullanılır. Serbest haç biçimi, Hıristiyanlık ile özdeşleşmiş haç

sembolünün dıştan ve içten algılandığı bir plan tipidir. İstanbul On iki Havariler Kilisesi'nin, I. Konstantinus Döneminde yapılmış olduğu düşünülür ancak kilise I. Konstantinus 'un ölümüyle yıkılmıştır. II. Konstantinus MS. 370 yılında yeni kilisenin açılışını yapmıştır. On İki Havariler Kilisesi haç planının erken örneklerinden biridir (Alp 2021). Dördüncü şekildeki yapı olan Selanik Hagios Georgios Rotondu, rotond plana örnek erken dönemde inşa edilmiş kiliselerden biridir. Şekil olarak daire formu bir plan tipidir. Üst mekânı örten kubbe, merkezi plandaki gibi birbirini dik kesen duvarlar yerine dairesel bir form üzerinde şekillenir. Selanik'te bulunan Hagios Georgios Rotondu 'nu Galerius (MS. 306-311) inşa ettirmiştir fakat MS. 330 yılında I. Konstantinus tamamlamıştır. I. Theodosius Döneminde kiliseye dönüştürülerek apsis bölümü eklenmiştir. (Alp 2021). Beşinci şekilde gösterilen Kirsellik Manastır Kilisesi, Erken Bizans mimarisinde ortaya çıkarak sonraki süreçte de sıkça karşılaşılan yonca planıdır. Yonca planı, içte yarım daire şeklinde yer alan üç veya dört yönde şekillenen bölümden oluşur. Kirsellik Manastır Kilisesi, üç yapraklı yonca şeklinde olan plan tipolojisinde ortadaki kare alanın üzeri kubbe ile kapatılır. Yonca planlı olan kilise manastır yapısına bağlıdır (Mercangöz 1990). Altıncı şekilde yer alan Lips (Libos) Manastırı Kuzey Kilisesi (Fenari İsa Camii), Kapalı Yunan Haçı tipolojine örnek bir plandır. Kilise, komutan Konstantin Lips tarafından MS. 907 yılında inşa ettirilmiştir. Kapalı Yunan Haç planı, Orta Bizans Döneminde ortaya çıkmıştır ve sonraki dönemlerde de sık sık kullanılmıştır. Bu tipolojide kilisenin haç planı dışardan anlaşılmaz, plan tipolojisinde dört yönden beşik tonoz ile birbirine bağlanan mekânlar vardır ve haç planı iç mekânda belli olur. Haç planının dışında kalan köşeler alçak ve küçük kubbeler ile örtülür. (Alp 2021). Yedinci şekilde gösterilen Enez Ayasofya Kilisesi, Orta Bizans Dönemi'nde yapılan Kapalı Yunan Haçı kiliselerinden en büyüğüdür. Kubbeli Haç planında merkezdeki kare alanın üzerine payeler veya uzatılmış duvarlarla örtülü bir kubbe ile kapatılır. Bazı çeşitlerinde kubbe doğrudan duvar üzerine konumlandırılır (Günözü 2014). Sekizinci şekilde Pammakaristos (Meryem) Manastır Kilisesi, Dehliz Planı tipine sahiptir. Bizans'ın son veya geç dönem mimarlığının ortaya çıkan Dehliz Planının en önemli özelliği, merkezde pendentif üzerine oturan bir kubbedir. Merkezde bulunan diğer üç mekân beşik tonozla örtülü mekânlar ile birleşir. Dehliz planlı Pammakaristos Manastır Kilisesi tahmini olarak 1292-1294 yılları arasında inşa ettirilmiştir. Dört destek üzerine yer alan kubbesi ve naosu dıştan çevreleyen tonozlu örtüsü bulunur (Alp 2021).

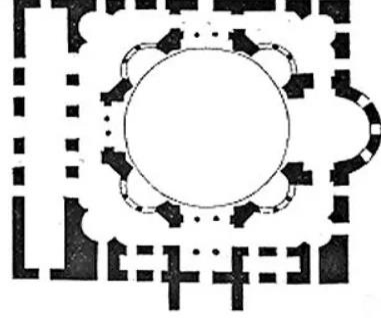
Tablo 1. Erken Dönem Hıristiyan Kilise Tipolojileri

Bazilika Plan

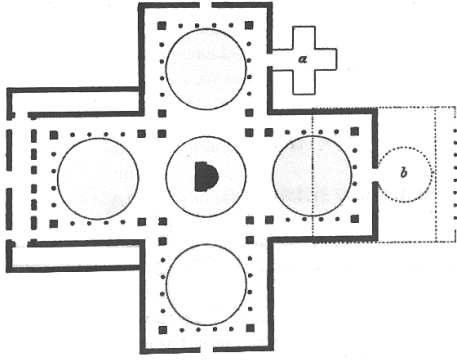
Tablo 1. Şekil 1. Maxentius Bazilikası (Anonim 2022b)

Merkezi Plan

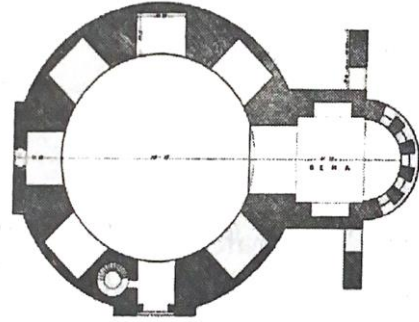
Tablo 1. Şekil 2. Küçük Ayasofya Kilisesi (Anonim 2022a)

Serbest Haç Plan

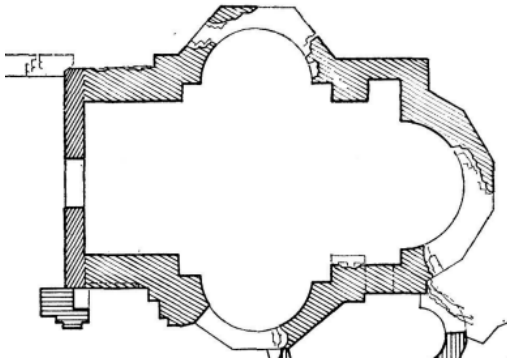
Tablo 1. Şekil 3. İstanbul Oniki Havari Kilisesi (Alp 2021)

Rotond Plan

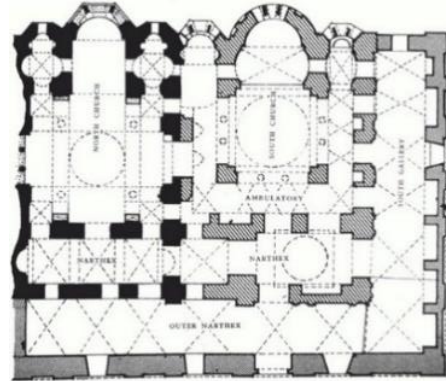
Tablo 1. Şekil 4. Selanik Hagios Georgios Rotondu (Alp 2021)

Yonca Plan

Tablo 1. Şekil 5. Kirselik Manastır Kilisesi (Mercangöz, 1990)

Kapalı Yunan Haçı Plan

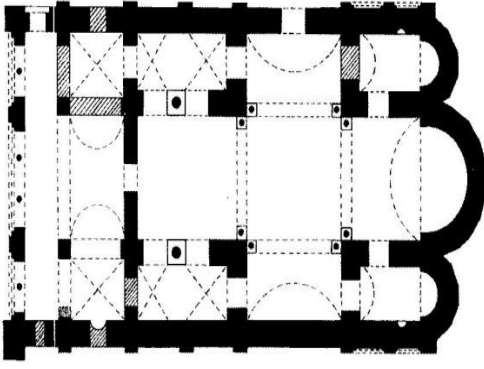

Tablo 1. Şekil 6. I. Konstantinus Lips Kilisesi (Anonim 2022a)

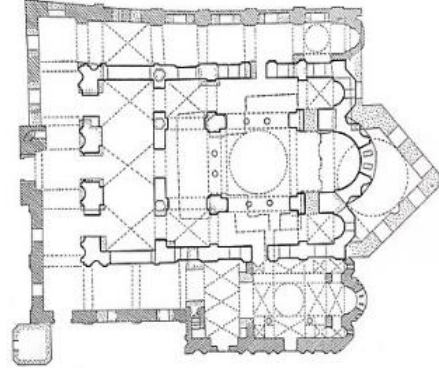
Kubbeli Haç Plan

Dehliz Plan

Tablo 1. (devam)

Tablo 1. Şekil 7. Enez Ayasofya Kilisesi (Günözü, 2014)

Tablo 1. Şekil 8. Pammakaristos Manastır Kilisesi (Anonim 2022a)

Anadolu Kilise mimarisi

Anadolu jeopolitik konumu ve coğrafyası ile kıtalar arası bağlantı noktasındadır. Anadolu, Hristiyanlığın çıkış noktasından, yayılması ve kabul edilmesi süresinde önemli rol oynamaktadır. Roma İmparatorluğunun MS. 395 yılında Doğu Roma ve Batı Roma olarak ikiye bölünmesine kadar geçen süreçte imparatorluğun yayılma politikası bir bütün olarak gerçekleştirilmiştir. İmparator I. Theodosius'un MS. 395 yılında ölümü ile Roma Doğu ve Batı olmak üzere iki ayrı devlet haline gelmiştir. Ardından Doğu Roma Anadolu'da egemen güç haline gelerek yayılcı politikasını sürdürmüştür (Erbilgin 2017).

MS. 303-313 yılları arası Roma İmparatorluğunun Hristiyanlara karşı olan tutumu, geçmiş yıllarda izlediği politikalardan farklı olarak Hristiyanlığı ve inananları yok etmek üzerinedir (Ertekin 2011). İmparatorluğun bölünmesinden önce Hristiyanlığın resmi din olarak kabul etmesi, İmparator I. Theodosius Dönemi (378-395) ile mümkün olmuştur (Çalık 2020). Ancak I. Theodosius'dan önce, I. Konstantinus Hristiyanlara yapılan saldırıları bitirmek için MS. 313 yılında Milano Fermanı'nı yayınlamıştır. Bu fermanla birlikte Hristiyanlık için yeni bir dönem başlamıştır. Özellikle Milano Fermanı'nın Milano'da hazırlanıp Nikomedia'da (İznik) yayınlanması Anadolu'nun tarihsel ve dini açıdan önemini göstermektedir (Ross 2017).

Hristiyanlık dinin imparator tarafından kabul edilmesi ile Hristiyanlara olan bakış açısı değişir. Halkın dininde de değişim gözlenir ve Hristiyan sayısında artış olur. Devletin egemen dini ve çoğunluğun inancı haline gelen Hristiyanlık, dini ritüellerin gerekliliği olan ibadethanelerini de beraberinde getirir. Bu ibadethanelerin tipolojisinin gelişmesi ve farklılaşması ile kilise yapıları ortaya çıkmaya başlar (Tablo 1). Roma İmparatorluğunun yayılım alanlarında ortaya çıkan bu yapılar Doğu Roma ve Batı Roma'nın ayrılması ile Doğu Roma'nın Anadolu'da hâkimiyet alanının genişlemesine olanak sağlamıştır. Bu durum Doğu

Roma'nın egemenliğinin arttığı Anadolu'da kilise yapılarının artmasına öncülük etmiştir (Mango 2006).

Anadolu'da kilise yapımı belli bir bölgede yoğunlaşmaktan ziyade, Roma'nın yayılma ve iskân politikası ile farklı bölgelerde de inşa edilmeye başlanmıştır. Anadolu'da artan Hristiyan sayısı ile birlikte rahip ve rahibe yetiştiren manastırlar, kilise ölçeklerinin yere ve ihtiyaca göre küçülmesi ile şapeller yapılmıştır. Kamu yapılardan hamam, tiyatro gibi yapılar ihtiyaç duyuldukça kiliseye dönüştürülmüştür. Anadolu'da Doğu Roma hâkimiyeti süresinde kilise, manastır yapımı devam etmiş ve Hristiyanlar dini olarak özgür yaşamışlardır (Alp 2021).

Hristiyanlığın kabulü ve resmi din haline gelmesi ile Anadolu'da farklı kilise yapımı artmaya başlamıştır. Bu bölgelerden biri olan Konstantinopolis (İstanbul) Anadolu'da bulunduğu konum ve Nikomedia'dan (İznik) sonra başkent olması (330) ile devletin yönetim merkezi haline gelmiştir. İmparator I. Konstantinus, yeni başkentinde alt yapı sorunları ve kent sistemi üzerinde çalışmalar yaparak, kente yeni kamusal yapılar ve kiliseler kazandırmıştır. Ayrıca Hristiyanlık ve devlet ilişkisini güçlendirmek amacıyla İznik'te Ruhani Konsül toplamıştır. Bu konsül ile artan Hristiyan sayısının desteğini almak istemiştir. I. Konstantinus'un şehre yaptırdığı önemli kiliselerden biri de Kutsal Havariler Kilisesi'dir ve MS. 330 yılında açılmıştır (Gregory 2011). Kutsal Havariler kilisesi 1453 yılında Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethetmesine kadar süreçte kullanılmıştır (Koch 2015).

Konstantinopolis ve çevresinde yapılmaya başlanan kiliseler genel olarak üç nefli, bazilika planlı, doğu-batı yöneliminde olan bir apsis ve dörtgen şekilli bir naos bulunur. Bu özelliklere Konstantinopolis'te 5. yüzyılda yapılan Studios Manastır Kilisesi ve Topkapı Sarayı Kilisesi örnek verilir (Koch 2015). Bunlardan başka, Nikomedia'da Hagia Sophia Kilisesi ve Herakleia Pontike'de (Karadeniz Ereğlisi) bulunan Hagia Sophia Kilisesi'nde de ortak olarak bazilika plan ve üç nef planı görülür. Ayrıca bu kiliselerin üç cepheli apsisleri de bulunmaktadır. İonia (Ege Bölgesi) bölgesinde bulunan Efes İncilci Yahya Kilisesi 4. yüzyıl sonu 5. yüzyıl başında tamamlandığı düşünülmektedir. Efes aynı zamanda dört büyük incilin yazıldığı ve Meryem Ana'nın burada yaşamasından dolayı kutsal kabul edilen bir yerleşim yeridir. Sekizgen yapı bir alanın üzeri kubbe ile kapatılmıştır ve dışardan dörtgen planlı görünmektedir. Likya ve Pamphylia Bölgesi (Akdeniz Bölgesi) Hristiyanlığın yayılmasında önemli rol oynamaktadır ve Hristiyanlıkta etkin görevi olan din adamları burada yaşamıştır. Örnek olarak Demre Hagios Nikolas Kilisesi ve Patara Piskoposluk Kiliseleri incelendiğinde, üç nefli, dıştan üç cepheli apsis görülmektedir (Alp 2021). Kappadoika Bölgesi (Nevşehir ve Çevresi) Hristiyanlık dininin yanında birçok dine ve topluma ev sahipliği yapmış bir bölgedir. Doğu Roma

hâkimiyetinden sonra Pers ve Arap saldırıları altında kalmış ve 1971 Malazgirt Zaferinden sonrada Türk egemenliği başlamıştır. Kappadoika'nın coğrafi koşulları ve doğal malzemesi diğer yerlerden farklı olarak tuf ve kayalık bir alandır. Bu sebeple burada erken dönemde inşa edilen ibadethaneler yeraltında veya kayaların içine yapılmış kiliselerdir. Kaya ve tuf kullanılabilirlik açısından farklı stillere sahiptir, bu sebeple kilise tipolojilerinde farklılaşma görülmektedir. Örneğin Derinkuyu yeraltı şehri ve Kaymaklı şehirleri tuf içinde görülürken, kaya içine yapılan Azize Barbara kilisesinde freskler ön plandadır. Bu bölge kilise mimarisinde plan tipolojinden daha çok kilise freskleri ile tarihlendirilir (Akyürek 2015).

Rum Ortodoks Kiliseleri

I. Konstantinus oluşturmak istediği kilise birliği ve Hristiyanların gücünü birleştirerek egemen din haline getirmek istemesi, I. Theodosius zamanında mümkün olmuştur. I. Theodosius 27 Nisan 380 yılında ilan ettirdiği Thessalonike (Selanik) Fermanı ile gerekirse devletin tüm gücünü yeni oluşturduğu “Yüce İlahlık” sisteminde kullanacağını göstermiştir. Bu sistemde baba-oğul ilişkisi kurulmuş ve İsa tanrı olarak kabul edilmiştir. I. Theodosius Konstantinopolis’e girdikten hemen sonra başpiskoposluğa giderek görevi bırakma ya da kendi inancını kabul etme fikrini sunmuştur. Bunun üzerine başpiskopos I. Teodosius’un kabul ettiği ve sonradan “Ortodoksluk” olarak adlandırılacak bu inanç sistemini kabul etmiştir (Duygu 2014).

Doğu Roma Döneminde, dünyanın önemli ekonomik ve sosyal şehirlerinden biri olan İstanbul Hristiyanlık içinde bir başkent durumundadır. Özellikle I. Theodosius’un çıkardığı Selanik Fermanı ile Ortodoksluğun da başkenti olmuştur. Bu durumda Ortodoksluğu kabul etmeyen Hristiyan olarak kabul edilmemiştir. Ortodoksluğun başlamasıyla 1204 yılında iki büyük Hristiyanlık merkezi yerine tek otorite kurmak amacıyla İstanbul Latin istilasına mazur kalır ve çok sayıda yapı bu istila sonucu yıkılır. 1261 yılında tekrar Doğu Roma’nın yönetimine geçen İstanbul’da uzun bir süre istilanın izleri silinemez (Gümüş 2008).

Ortodoksluğun başlamasıyla kilise tipolojisinde net bir değişim olmamıştır. Bazilika plan, üç nef, bir dikdörtgen naos, atrium, vaftizhane birimi gibi alanlar kilise içinde mutlaka bulunması gereken alanlar olmuştur. Ortodoks inancının yeni bir siyasi kilise birliği kurulmasına öncülük etmesinin ardından ortak patrikhaneye bağlanan kiliseler aynı sistem altında Hristiyanlık dinini yaymaya başlamıştır. Kiliselerin yapımı Ortodoks Dönemde artmakla birlikte özellikle Anadolu’da bu inanış şekli yaygınlaşmaya başlamıştır. Bunların yanında Hristiyanlık dünyasının iki ayrı merkeze ayrılması doğu-batı olarak bölünmeye sebep olmuştur. Hem devlet sisteminin hem de inanç sisteminin bölünmesi devletin bütünlüğünü de etkilemiştir. Ortodoks halk İstanbul ve çevresinde artmıştır fakat doğuda çok etkili olmamıştır.

Buna sebep olarak I. Theodosius'un İstanbul'da Ortodoksluğu ilan etmesi ve inanç sisteminin diğer inançları dışlaması olarak gösterilir. I. Theodosius inancını yaymak ve gücünü artırmak için patrikhane statüsünü yükseltmiş ve bu sayede Anadolu'daki Hristiyan halkın desteğini almasına yardımcı olmuştur. İmparatorun bu girişimleri hem devlet hem de Hristiyanlık tarihi açısından oldukça önemlidir (Duygu 2014).

Anadolu Rum Ortodoks Kiliseleri

Anadolu'nun Doğu Roma egemenliğinde olması ve resmi dininin Hristiyanlık olması ile birlikte Hristiyanlığın yayılım alanları artmaya başlamıştır. Özellikle İstanbul'un başkent olması ve ardından tek din sistemi ile Ortodoksluğa geçilmesi Hristiyanlığın egemenlik alanlarını Anadolu'da genişletmiştir. Hristiyanlığın çıkış noktası bağlamında bugün Filistin toprakları ele alındığında Anadolu'nun din açısından coğrafi konumu önem kazanmıştır. Batıda Roma, güneyde Pers ve Doğu'da Türklerin oluşturduğu tehdide rağmen, Doğu Roma hâkimiyet alanını korumuştur. Sosyallik ve ekonomik açıdan en iyi durumda olan İstanbul dışında da kiliseler inşa edilmeye başlanmıştır (Duygu 2014).

Anadolu Rum Ortodoks kiliselerinin artışı tüm bölgelerde başlamıştır ve kiliseler baş patrikhaneye bağlanmıştır. Kutsal baba-oğul prensibiyle ilerleyen kiliselerde İsa, Meryem betimlemeleri ile İsa tanrı kabul edilmiştir. Özellikle kiliselerin cephe ve apsis bölümlerinde yapılan freskler incelendiğinde İsa, Meryem Ana, havariler ve dört büyük melek figürleri belirgindir (Koch 2015). Şekil 4'de Trabzon Sümela Manastırı, Kaya Kilisesi cephe freskleri ve Karanlık Kilise İsa'nın doğumu örneklendirilmiştir (Şekil 5).

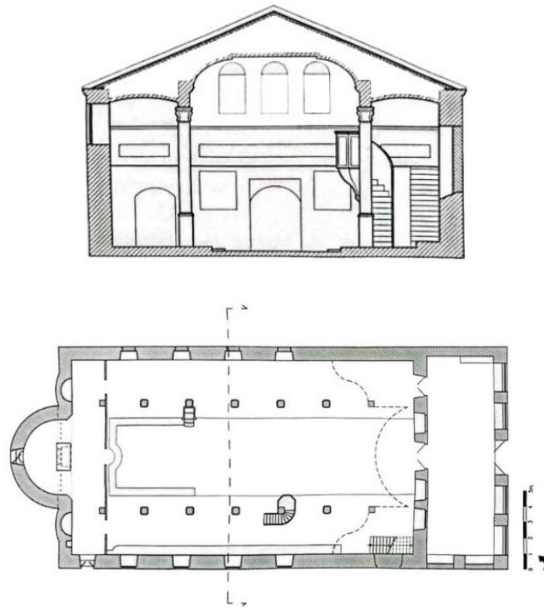

Şekil 4. Sümela Manastırı Kaya Kilisesi cephe freskleri (Ertürk 2022)

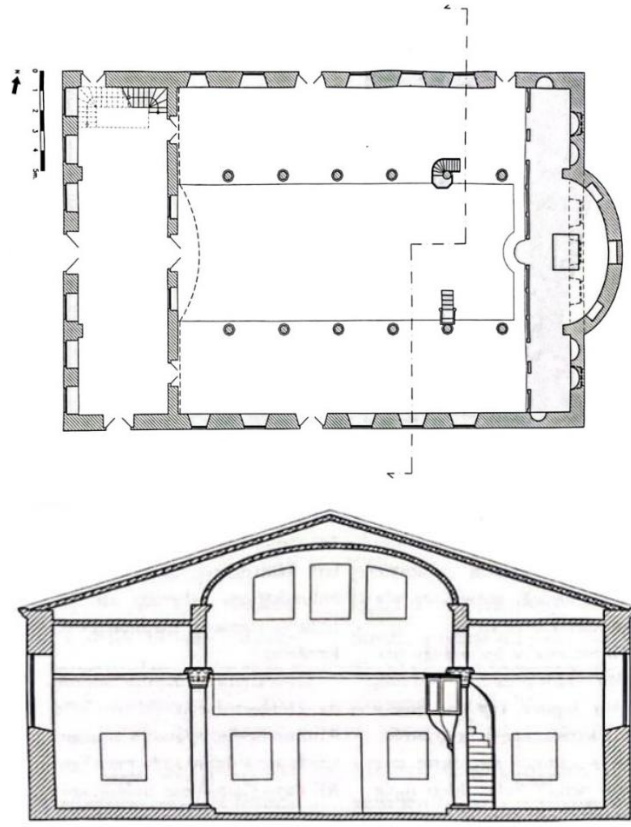

Şekil 5. Karanlık Kilise İsa'nın doğumu sahnesi (Kanmaz 2022)

Kiliseler dörtgen formda bazilika planlı yapılmıştır. Genelde üç nefli olan kiliseler, boyutları büyüdükçe kubbeli taşıyıcı sistem örtüsü ile desteklenmiştir Giriş kısmında narteks alanı ve önünde atrium yapılmıştır. Apsis kısmı bazılarında tek cepheli, bazılarında 3 cepheli olarak tasarlanmıştır. Kiliselerde önemli bir diğer bölüm olan vaftizhane ve apsis önünde yer alan altar kiliselerin temel birimleridir (Koch 2015). Şekil 6 ve Şekil 7'de örneklendirilen kiliselerde üç apsis, bir dörtgen naos, girişte narteksleri vardır. Fener Hagios Kilisesi'ndeki apsis tek cepheli iken (Şekil 6), Yenikapı Hagioi Thedoroi Kilise'si apsisi üç cephelidir(Şekil 7). Her iki kilisede de apsis önünde altar vardır. Ayrıca kiliseler dikdörtgen formdan dolayı bazilika planlı olarak kategorize edilir.

Şekil 6. Fener Hagios Georgios Metokhion Kilisesi (Karaca 2018)

Şekil 7. Yenikapı Hagioi Theodoroi Kilisesi (Karaca 2018)

1071 yılında Malazgirt Savaşı sonucunda Türklerin Anadolu'ya girmesi ile Doğu Roma'nın egemenlik hegemonyası sarsılmıştır. Yayılmacı politika ile iskân faaliyetlerine başlayan Türk beylikleri kısa sürede Anadolu'da devlet kurma ve hâkimiyet kazanmaya başlamıştır. 29 Mayıs 1453 yılında Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethetmesi ve Osmanlı İmparatorluğunun başkenti ilan etmesi üzerine, Anadolu'da bazı değişiklikler meydana gelmiştir (Metin 2019). Bu değişiklikler içerisinde gayrimüslimlere dini inanç özgürlüğü tanınmıştır fakat dini yapı yapma kısıtlaması getirilmiş ve çan çalınması yasaklanmıştır. Dini yapıların sadece devlet kontrolünde restorasyon veya yeniden inşasına izin verilmiştir (Pekak 2009). Bununla birlikte Fatih Sultan Mehmet, fetihten hemen sonra Ortodoks Patriğinin bir vezir ile aynı kıstasta olduğunu ve patriğin Rum cemaatini ilgilendiren konularda meclise başkanlık yapacağını bildiriyor. Ayrıca Fatih Sultan Mehmet, Rum Ortodoks Patriğine verilen imtiyazlar ile Ortodoks-Katolik kiliselerinin net bir şekilde ayrılmasına öncülük etmiştir (Işık 2001).

19. Yüzyıl Anadolu kilise mimarlığı

1800-1899 yılları arasını kapsayan yıllar 19. yüzyıl olarak değerlendirilir. Anadolu'da 19. yüzyılda hâkimiyeti devam eden ve devlet sisteminde köklü değişiklikler yapan Osmanlı Devleti farklı iç ve dış politikalar izlemiştir. Osmanlı Devletinde olan bu değişimler sadece

devlet sistemini değil Osmanlı vatandaşlarını da etkisi altında bırakmıştır. Yüzyıllar boyu süren ve gelenek haline gelen birçok şey değişmiştir. 19. yüzyıl Osmanlı'sında bu değişikliklerden memnun kalan gayrimüslim tebaa olduğu gibi Müslüman cemaat bu durumdan memnun kalmamıştır (Aktel 1998). Buna sebep olarak gayrimüslimlere verilen ayrıcalık ve eşitlik haklarıdır. Herkesin eşit olacağı bu yeni devlet anlayışı sadece halkı değil imar faaliyetlerini de etmiştir. Anadolu'da yaklaşık 400 yıldır yapılmayan kilise, manastır, çan kuleleri tekrar yapılmaya başlanmıştır. Bunlardan başka gayrimüslim vergileri düşürülerek ticarete Müslümanlara taviz verilmemiş, vergiler tam alınmıştır. Yüzyıllar süren yaşam tarzının değişmesiyle hem devlet hem de halk sosyal ve ekonomik dengesizlik içine düşmüştür. Bu durumu Tanzimat Fermanı ile yayınlayan Osmanlı yönetimi, dış güçlerin baskısıyla gayrimüslimlere olan ayrıcalığı artırmak için Islahat Fermanını da yayınlayarak; dil, din, millet fark etmeksizin tüm halka eşit olacağını bildirmiştir. Ancak dış güçlerin baskısının artması azınlık halka daha çok hak ve özgürlük vermesi ile olarak devletin siyasi temelinde köklü değişiklikler yaşanmasına neden olmuştur (Aydoğdu 2020).

Osmanlı Devletinin Tanzimat Fermanını yayınlaması ile verilen imtiyazlar sonucunda azınlık halk ibadethanelerini yapmaya başlamıştır. Ancak kilise yapımına izin verilmemesi ve imarsız kilise yapma şikâyetlerinin artması üzerine sonraki yıllarda çıkan Islahat Fermanı ile azınlık ve gayrimüslim halkın dini yapı yapma özgürlüğü geri verilmiştir. Bu Anadolu'da yaşayan ve büyük çoğunluğu Ortodoks olan halk kilise, manastır, şapel, eğitim yapıları yapmaya başlamıştır (Pekak 2009). Çalışmanın bu alanında 19. yıl siyasi gelişmelerinin dini yapı mimarisine etkisi incelenmiş ve ardından 19. yüzyıl Anadolu kilise mimarisi ve örnekleri tabloda incelenmiştir.

19. Yüzyıl siyasi gelişmelerin dini yapı mimarlığına etkisi

Osmanlı Devleti farklı milletleri imparatorluk sınırları içinde barındıran çok uluslu bir düzene sahiptir. Anadolu'nun geçmişten gelen farklı kültüre ve milletlere ev sahipliği yapma durumu, Osmanlı zamanında da devam etmiştir. Fakat Müslümanlar ve gayrimüslimler olarak iki farklı tebaanın bulunması aynı zamanda devletin resmi dinin İslam oluşu ile Müslümanlara ayrıcalık tanımıştır. 1789 yılında Fransa'da başlayan ve tüm dünyaya milliyetçilik akımını yayan Fransız ihtilali, Osmanlı Devleti'nde de gayrimüslim halkın Müslüman tebaa ile aynı hakkı istemelerine neden olmuştur (Gümüş 2008).

Osmanlı Devleti 19. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı dış politika sorunları sebebiyle, Avrupa Devleti ile olan iletişimini güçlü tutmak istemiştir. Osmanlı ve Batı Devletleri arasındaki bu iletişim, Osmanlı Devleti'nde iç ve dış politikalara yabancı devletlerin müdahale etme hakkını ortaya çıkarmıştır. Osmanlı Devleti yeni fermanlar yayınlayarak veya ıslahatlar

yaparak Batı Devletlerinin desteğini kaybetmemek üzere çabalamıştır. Özellikle Batı Devletlerinin, Osmanlı'daki gayrimüslim halkın Müslümanlar ile aynı haklara sahip olmasını istemeleri Osmanlı'nın devlet işlerindeki politikaları kökten değiştirecek Tanzimat Fermanının ilanına yol açmıştır. 3 Kasım 1839 yılında Mustafa Reşit Paşanın kaleme aldığı ve Gülhane Parkında okuduğu Tanzimat Fermanı, Osmanlı topraklarında yaşayan Müslüman ve gayrimüslimlerin tümüne hitap eden büyük bir topluluğa okunmuştur (Aktel 1998). Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile Batı Devletler kendilerinde, Osmanlı'da yaşayan gayrimüslim halkın haklarına ve çıkarlarına müdahale etme hakkı bulmuştur. Osmanlı devletinin hedeflediği tek devlet olma ve milliyetçilik akımının devlet istikrarının bozmamasına yönelik çıkardığı Tanzimat Fermanı, Müslümanların devlete tepki göstermesine sebep olmuştur. Gayrimüslimler artan hakları ile izinsiz yapı yapmaya ve ticarete sorun çıkarmaya başlamıştır. Bunun üzerine Osmanlı Devlet yöneticileri ve ileri gelenleri gayrimüslimlerin istediği hakları farklı bir ferman ile hakları yasallaştırmaya karar vermiştir. Buna sebep olarak kiliselerin izinsiz yapılması ve aslında devlet yönetimine göre kilise ve çan kulesi yapmanın yasak olmasına rağmen gayrimüslimlerin kendilerinde dinini yapı yapma hakkının görmeleridir (Gümüş 2008).

Osmanlı'da 1453 yılında gerçekleşen İstanbul'un fethi ile 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı'na kadar geçen sürede kilise yapılmaması, kilise çanlarının çalınmaması ile gayrimüslimlerin dini yaşama özgürlüğünün olması fakat dini yapı yapma haklarının olması, ülkede Batılı Devletlerin desteği ile ihtilal kavramını güçlendirmektedir. Bu sebeple Osmanlı Devleti gayrimüslimlere yapı yapma hakkını tanıyan ve haklarını resmileştiren Islahat Fermanı'nı 18 Şubat 1856 yılında ilan etmiştir. Yeni fermana göre etnik köken, dil, din ayrımı yapmadan tüm vatandaşların eşit olduğu ve herkese aynı muamele gösterileceği bildirilmiştir (Aydoğdu 2020).

19. Yüzyıl Anadolu kilise mimarisi ve örnekleri

3 Kasım 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanının ardından, Osmanlı Devleti topraklarında dini yapı yapma özgürlüğü devlet kontrolünde olan azınlık grup, Batılı Devletlerin desteği ile izinsiz kilise, okul, çan kulesi gibi yapılar yapmaya başlamıştır. Tanzimat Fermanında azınlıklara verilen haklar kapsamında, izinsiz ve imarsız kiliseler artarak yapılmaya devam etmiştir. Osmanlı her geçen gün artan şikâyet ve imarsız faaliyetler dolayısıyla yeni bir ferman çıkarmıştır. 18 Şubat 1856 yılında ilan edilen bu ferman ile azınlık halka dini yapı yapma özgürlüğü yasal olarak verilmiştir (Aydoğdu 2020). Anadolu'da yaşayan azınlık gayrimüslim olan Rum, Ermeni, Sırp halk; kilise, manastır, okul yapmaya yasal olarak Islahat Fermanı ile başlamıştır. Osmanlı Devletinin farklı vilayetlerinde kilise ve manastır yapıları hızla artmıştır. Kısa süre içinde Anadolu'da Osmanlı Dönemi kiliseleri ortaya çıkmıştır.

Kilise ve manastır yapılarının hızlı bir şekilde yapılmasına sebep olarak, yüzyıllardır dini yapı yapamayan gayrimüslimlerin dinlerini yaşayabilecekleri yeni ibadethaneler yapmak ve gelecek nesillere kendi ibadethanelerini aktarmak istemeleridir (Gümüş 2008).

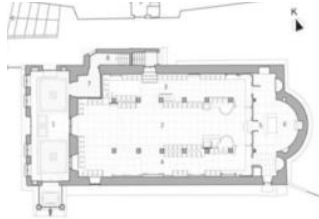
İbadethane yapılarının kısa süre içinde yapılarak sayısının artmasındaki önemli faktörlerden biri bölgesel malzemeler ve yapım tekniklerdir. 19. yüzyıl Anadolu Rum kiliseleri incelendiğinde (Tablo 2); taşıyıcı sistem, yapı malzemesi ve tipolojisi benzerlik ve farklılık göstermektedir. Tablo 2’de belirlenen kiliselerin seçiminde 19. yüzyılda yapılmış yapılar olmaları ve Rum Ortodoks halkın yoğun olarak yaşadığı bölgeler olmaları belirleyici faktör olmuştur. İncelenen kiliselerin bölgesel olarak malzeme, yapım teknikleri ve yapı tipolojilerinin benzerlik ve farklılıkları oluşturulan tabloda gözlemlenebilmektedir. Anadolu’nun farklı bölgelerinde 19. yüzyılda benzer tipoloji ile yapılan kiliselerin ortak özellikleri Tablo 2 incelendiğinde üç nefli bazilika plan kullanıldığı belirlenmiştir. Apsis genel olarak tüm kiliselerde vardır ve kilise doğu-batı yönünde inşa edilmiştir. Dörtgen bir plana sahip olan naosun sağ ve sol yanında birer nef vardır. Nefler birbirlerinden ahşap veya taş sütunlar ile ayrılmıştır. Ayrıca neflerde de dışarıdan ışık almayı sağlayan mazgal pencereler bulunur. Giriş kapısı genelde tek yerden verilmiştir. Narteks bölümü bazı kiliselerde mevcutken, bazı kiliselerde kullanılmamıştır. Apsisi ortalaayan bir mazgal pencere bulunur ve apsis bölümü buradan ışık alır. Tablo 2’de kiliselerin taşıyıcı sistemleri, malzemeleri, yapım yılları literatür taraması ile incelenmiş ve tablo haline getirilmiştir.

Tablo 2’de yer alan birinci kilise olan İstanbul Büyükdere Aya Paraskevi Kilisesi, 17. yüzyılda bir yangın ile yok olarak, 1830 yılında yeniden inşa edilmiştir. Kilise etrafı yüksek bir duvar ile çevrili avlu içinde bulunur. Etrafında Rum Okulu ve vapur iskelesi bulunmaktadır. Bazilika planlı kilise üç nefle ve bir narteks bölümüne sahiptir. Kilisenin taşıyıcı sistemi ahşap ve kârgir duvarlardan oluşmaktadır. Naosun zemini mermer kaplıdır ve duvarlarda sıva kullanılmıştır. Üç nefi birbirine bağlayan ahşap dikmeler kirişler ile birbirine bağlanmıştır (Sönmez ve Mazlum 2015). Tablo 2’de yer alan ikinci kilise İstanbul Silivrikapıda’da bulunan Silivrikapı Panagia Kilisesi’dir Bu kilisenin yapımı 1833 yılında başlamış ve 1835 yılında tamamlanmıştır. Bazilika plan ve üç neften oluşan kilisede, bir narteks vardır ve narteksten yapılmaktadır. Nefleri birbirinden ayıran sütunlar kemer ve tonoz ile birbirine bağlanarak kilisenin taşıyıcı sistemini oluşturmuştur. Kilise duvarı kaba yonu taş olarak kâgır yapılmıştır. Duvarlarda tuğu ve taş birlikte kullanılmıştır. İç malzeme ve tefrişlerde mermer ve ahşap kullanıldığı bilinmektedir (Karaca 1996). Tablo 2’de yer alan üçüncü kilise İstanbul Fatih’te bulunan Edirnekapı Ayios Yeorgios Kilisesi 1836 yılında inşa edilmiştir. Bazilika planlı, üç nefli, yarım apsisli yapının batısında bir narteks bulunmaktadır. Dikdörtgen bir plana sahip olan

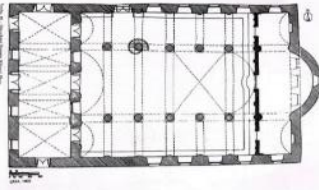
yapının yan alanlarındaki dörtgen formlu çıkmalarda ikinci kata çıkan merdiven bulunur. Taşıyıcı sistemi ahşap dikme, ahşap tonoz ve kâgir duvarlardan oluşmuştur. Duvarda kesme taş kullanılmıştır ve çatı Marsilya kiremidinden yapılmıştır (Ceylan 2017). Tablo 2’de bulunan dördüncü kilise Bursa, Mudanya’da bulunan Ayios Ioannes Kilisesi bazilika planlı ve üç nefli bir kilisedir. Yapı 1846-1870 yılları arasında yapımına başlanarak bitmiştir. Nefleri ayıran sütunları tonoz ve kemer birbirine bağlayarak taşıyıcı sistemini oluşturur. İkinci katını galeri alanı oluşturur. Duvarda kireçtaşı ve moloz taş kullanılmıştır. Söve, lento bölümlerinde mermer; pencerede vitray cam kullanılmıştır (Aydın ve Özgül 2019). Tablo 2’de yer alan beşinci kilise Balıkesir, Cunda’da bulunan Taksiarhis Kilisesi 1844 yılında inşa edilmiştir. Giriş kısmı nartekstedir. Bazilika planlıdır ve sütunlarla ayrılan üç nefe sahiptir. Sütunlar kemer ile birbirine bağlanarak taşıyıcı sistemi oluşturur. Balıkesir’in yerel malzemesi olan sarımsak taşı kullanılmıştır. Duvarlar kâgir moloz taştır. Sütunlar demir gergiler ile bağlanmıştır. Naosta beşik tonoz vardır ve çatı beşik çatıdır. İç malzeme ve tefrişte mermer ve ahşap kullanılmıştır (Uçar 2013). Tablo 2’de altıncı kilise Kayseri, Merkez’de bulunan Yanartaş Rum Kilisesi 1837-1849 yılları arasında yapılmıştır. Bu kilisede yan apsislerde dışa doğru çıkmaktadır. Üç neflidir ve naosun ortasında bulunan dört sütun bir kubbeyi taşır. Sütunlar birbirine beşik tonoz ve kemer ile bağlanmıştır. Sütunların arasında demir gergiler bulunur. Duvarlar düzgün kesme taştan yapılmıştır. Girişi sağlayan narteks vardır. Ayrıca Üst kata çıkan merdivenleri bulunur (Açıkgöz ve Ahunbay 2008). Tablo 2’de yedinci kilise Kayseri, Kayabağ’da bulunan Kayabağ Kilise I yapısı 1866 yılında inşa edilmiştir. Bazilika plana sahip kilise minyatür boyutlarda yapılmıştır. Üç nefli ve bir apsislidir. Sütunlar, yuvarlak kemer ve kubbe taşıyıcı sistemini oluşturur. Düzgün kesme taş ve monolit taşı yapı malzemesi olarak kullanılmıştır (Ekin 2015). Tablo 2’de 8 sekizinci kilise Kayseri, Merkez’de bulunan Hagios Prokopoulos Kilisesi’dir. 1857 yılında tamamlanan kilise bazilika planlıdır. Bir narteksi bulunan kiliseye girişler buradan yapılır. Nefleri ayıran sütunlar beşik tonoz ile birbirine bağlanmıştır. Naosun üzerinde bir kubbe yer almaktadır. Duvarlarda düzgün kesme taş kullanılmıştır. Ayrıca mermer görünümlü stuko panolar mevcuttur (Pekak 2014). Tablo 2’de dokuzuncu kilise Antalya, Kaleiçi’nde 1834 yılında yapımı tamamlanan Panhagia Kilisesi’dir. Yapı bazilika planlı ve ahşap kubbelidir. Duvarları moloz taştan yapılmıştır ve kâgir olan bu sistemde ahşap hatıl kullanılmıştır. Taşıyıcı sistemi nefleri birbirinden ayıran sütunlar ve sütunları birbirine bağlayan çapraz tonozlardır. Kilise apsisi yuvarlak bir şekilde dışarı çıkmak yerine cephede çokgen görünümlü bir çıkma yapmıştır (Eroğlu ve Özdemir 2021). Tablo 2’de onuncu kilise Gümüşhane’nin Şiran ilçesinde bulunan Çevrepınar Köyü Kilisesidir. Kilisenin yapım tarihi belli olmamakla birlikte, 19. yüzyılda yapıldığı bilinmektedir. Kilise üç nefli ve bazilika planlıdır. Nefler birinden sütunlar ile ayrılır. Sütunlar kemer ve beşik tonoz ile bağlanarak taşıyıcı sistemi oluştururlar. Duvarlar

düzgün kesme taştan yapılmıştır fakat bazı bölümlerde kaba yonu taşta bulunmaktadır. Ana apsis bir pencere ile ışık almaktadır. Yan apsislerde cephede ana apsisin gerisinde kalmaktadır. Narteks bu kilisede bulunmaz ve giriş naosun sonundadır. Kilisenin tek cephesinde üç adet mazgal pencere bulunur (Okuyucu 2023). Tablo 2’de on birinci kilise Ordu’nun Fatsa ilçesinde bulunan Yason Kilisesidir. Yapı, 19. yüzyıl Rum Ortodoks kilisesidir. Narteksi bulunmayan kilisenin başında naos çapında bir apsis bulunur Apsiste bir adet mazgal pencere yer alır. Naosun ortasında bir kubbe yer alır ve bu kubbeyi taşıyan sütunlar birbirine kemerler ile bağlanmıştır. Yapı düzgün kesme taş bloklardan yapılmıştır. İncelemeler sonucunda duvarda harç dolgusu olduğu gözlemlenmiştir. Tek girişi olan kilisenin her iki uzun cephesin de üç adet mazgal pencere bulunur (Buyruk 2019). Tablo 2’de on ikinci kilise Erzurum, Yakutiye’de bulunan Demirciler Kilisesidir. Kilisenin tam tarih belli olmamakla birlikte 19. yüzyıl Rum Ortodoks Kilisesidir. Bir ana apsis ve iki yan apsişi vardır. Büyük apsis üç cephelidir. Yan apsisler tek cephelidir. Kiliseye giriş narteksten sağlanır. Nefleri birbirinden ayıran sütunlar birbirlerine beşik tonoz ve kemer ile bağlanırlar. Yapı duvarında düzgün kesme taş ve moloz taş birlikte kullanılmıştır. Kilisenin her iki nef duvarın da üç mazgal pencere bulunur (Tut 2021).

Tablo 2. 19. Yüzyıl Anadolu Rum Ortodoks Kiliseleri ve Özellikleri

No	Kilise	Tipoloji	Yapım Yılı
	Büyükdere Aya Paraskevi Kilisesi (Sönmez ve Mazlum 2015) Sarıyer, İstanbul	Bazilika Plan	1830
Plan	Taşıyıcı Sistem	Malzeme	
1		Yığma Kârgir Duvar Ahşap Dikme Ahşap Kiriş Ahşap Tonoz	Tuğla Kaba Yonu Taş Mermer Ahşap

Tablo 2. Şekil 1.

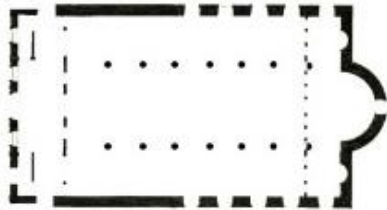
No	Kilise	Tipoloji	Yapım Yılı
	Silivrikapı Kilisesi (Karaca 1996) Silivrikapı, İstanbul	Bazilika Plan	1833-1835
Plan	Taşıyıcı Sistem	Malzeme	
2		Yığma Kârgir Duvar Sütun Kemer Tonoz	Düzgün Kesme Taş Ahşap Mermer Vitray

Tablo 2. Şekil 2.

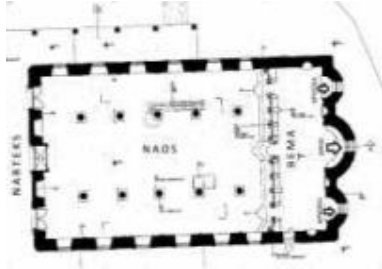
Tablo 2. (devamı)

No	Kilise	Tipoloji	Yapım Yılı
	Edirnekapı Ayios Yeorgios Kilisesi (Ceylan 2017) Edirnekapı, İstanbul	Bazilika Plan	1836
Yıl	Taşıyıcı Sistem	Malzeme	
3		Yığma Kârgir Duvar Ahşap Tonoz Ahşap Dikme Ahşap Kemer	Düzgün Kesme Taş Ahşap Marsilya Kiremiti

Tablo 2. Şekil 3.

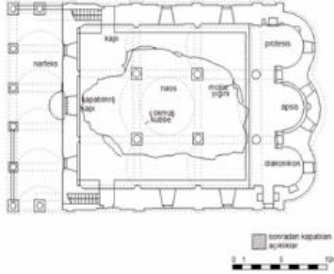
No	Kilise	Tipoloji	Yapım Yılı
	Ayios Ioannes Kilisesi (Aydın ve Özügül 2019) Mudanya, Bursa	Bazilika Plan	1846-1870
Plan	Taşıyıcı Sistem	Malzeme	
4		Yığma Kârgir Duvar Beşik Tonoz Kemer Kubbe	Moloz Taş Mermer Düzgün Kesme Kireçtaşı Vitray

Tablo 2. Şekil 4.

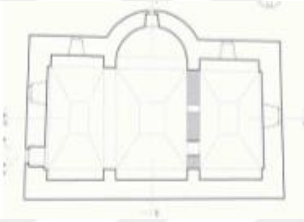
No	Kilise	Tipoloji	Yapım Yılı
	Taksiarhis Kilisesi (Uçar 2013) Cunda, Balıkesir	Bazilika Plan	1844
Yıl	Taşıyıcı Sistem	Malzeme	
5		Yığma Kârgir Duvar Çapraz Tonoz Kemer Kubbe Sütun	Demir Gergi Mermer Moloz Taş Düzgün Kesme Sarımsak Taşı

Tablo 2. Şekil 5.

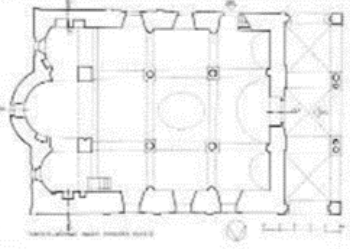
Tablo 2. (devamı)

No	Kilise	Tipoloji	Yapım Yılı
	Yanartaş Rum Kilisesi (Açıkgöz ve Ahunbay 2008) Merkez, Kayseri	Bazilika Plan	1837-1849
6	Plan 	Taşıyıcı Sistem Yığma Kârgir Duvar Beşik Tonoz Kemer Kubbe Sütun	Malzeme Düzgün Kesme Taş Taş Duvar Demir Gergi

Tablo 2. Şekil 6.

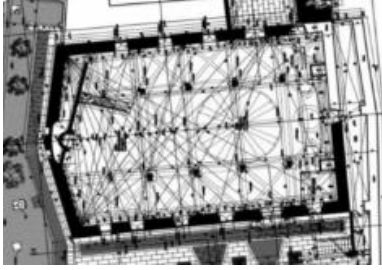
No	Kilise	Tipoloji	Yapım Yılı
	Kayabağ Kilise I (Ekin 2015) Kayabağ, Kayseri	Bazilika Plan	1866
7	Yıl 	Taşıyıcı Sistem Yığma Kârgir Duvar Yuvarlak Kemer Kubbe Sütun	Malzeme Düzgün Kesme Taş Monolit Taşı

Tablo 2. Şekil 7.

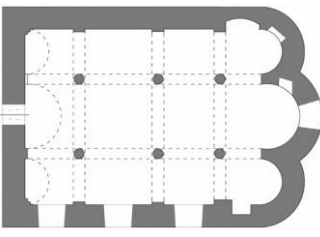
No	Kilise	Tipoloji	Yapım Yılı
	Hagios Prokopios Kilisesi (Pekak 2014) Merkez, Kayseri	Bazilika Plan	1857
8	Plan 	Taşıyıcı Sistem Yığma Kârgir Duvar Beşik Tonoz Sütun Kubbe Kemer	Malzeme Düzgün Kesme Taş Stuko Panolar Demir Gergi

Tablo 2. Şekil 8.

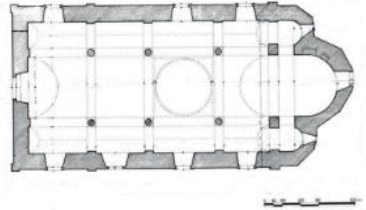
Tablo 2. (devamı)

No	Kilise	Tipoloji	Yapım Yılı
	Panagia Kilisesi (Eroğlu ve Özdemir 2021) Kaleiçi, Antalya	Bazilika Plan	1834
Yıl	Taşıyıcı Sistem	Malzeme	
9		Yığma Kârgir Duvar Ahşap Kubbe Çapraz Tonoz Sütun Kemer	Düzgün Kesme Taş Ahşap Hatıl Moloz Taş Duvar

Tablo 2. Şekil 9.

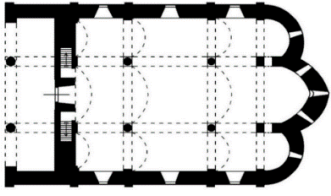
No	Kilise	Tipoloji	Yapım Yılı
	Çevrepınar Köyü Kilisesi (Okuyucu 2023) Şiran, Gümüşhane	Bazilika Plan	19. Yüzyıl
Plan	Taşıyıcı Sistem	Malzeme	
10		Yığma Kârgir Duvar Sütun Kemer Beşik Tonoz	Düzgün Kesme Taş Kaba Yonu Taş

Tablo 2. Şekil 10.

No	Kilise	Tipoloji	Yapım Yılı
	Yason Kilisesi (Buyruk 2019) Fatsa, Ordu	Bazilika Plan	19. Yüzyıl
Yıl	Taşıyıcı Sistem	Malzeme	
11		Yığma Kârgir Duvar Sütun Kemer Kubbe	Düzgün Kesme Taş Harç Dolgulu Duvar

Tablo 2. Şekil 11.

Tablo 2. (devamı)

No	Kilise	Tipoloji	Yapım Yılı
	Demirciler Kilisesi (Tut 2021) Yakutiye, Erzurum	Bazilika Plan	19. Yüzyıl
Plan	Taşıyıcı Sistem	Malzeme	
12		Yığma Kârgir Duvar Sütun Kemer Beşik Tonoz	Düzgün Kesme Taş Taş Duvar Moloz Taş

Tablo 2. Şekil 12.

Bu araştırma kapsamında ikincil kaynaklara dayalı olarak on iki kilise ortaya konulmuştur. Çalışmanın izleyen bölümünde araştırmanın materyal ve yönteminin sunumunun ardından bu bölümde elde edilen bulgulardan (Tablo 3) karşılaştırmalı analiz sürecinde yararlanılacaktır. Bu çerçevede çalışma kapsamında oluşturulan Tablo 3’de, Tablo 2’de incelenen on iki kilise taşıyıcı sistem, malzeme ve tipoloji özelliklerine göre sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırma kapsamında kiliselerin mimari özelliklerinden hareketle taşıyıcı sistem yığma kârgir duvar, sütun-kemer, tonoz, kubbe, ahşap dikme-ahşap kemer olmak üzere 5 ana başlıkta gruplandırılmıştır. Tablo 2’deki kiliselerin malzemelerinden hareketle tuğla, moloz taş-kaba yonu taş, mermer, ahşap, düzgün kesme taş başlıkları altında sınıflandırılmıştır. Bu araştırma kapsamında incelenen on iki kilisenin de bazilika planlı olması nedeni ile tipoloji tek bir başlık olan bazilika plan altında toplanmıştır.

Tablo 3. 19. Yüzyıl Anadolu Rum Ortodoks Kiliselerinin Özellikleri (Tablo 2’de kullanılan kaynaklar ile yazar tarafından oluşturulmuştur)

Taşıyıcı Sistem	Malzeme	Tipoloji
Yığma Kârgir Duvar	1-2-3-4-5-6-7-8-9-10-11-12 No’lu Kiliseler	Tuğla 1 No’lu Kilise
Sütun Kemer	2-4-5-6-7-8-9-10-11-12 No’lu Kiliseler	Moloz Taş Kaba Yonu Taş 1-4-5-9-10-12 No’lu Kiliseler
Tonoz	1-2-3-4-5-6-8-9-10-12 No’lu Kiliseler	Mermer 1-2-4-5 No’lu Kiliseler
Kubbe	4-5-6-7-8-9-11 No’lu Kiliseler	Ahşap 1-2-3-9 No’lu Kiliseler
Ahşap Dikme Ahşap Kemer	1 ve 3 No’lu Kiliseler	Düzgün Kesme Taş 2-3-4-5-6-7-8-9-10-11-12 No’lu Kiliseler Demir 5-6-8 No’lu Kiliseler
		Bazilika Plan 1-2-3-4-5-6-7-8-9-10-11-12 No’lu Kiliseler

Diğer taraftan bu araştırmanın konusunu oluşturan ve Tablo 2’de yer verilmeyen Krom Vadisi Kiliseleri 19. yüzyıl Rum-Ortodoks kiliseleri için önemli örnekler teşkil etmektedir. Bu araştırma kapsamında yapılan literatür taraması (Erüz 2009; Türklüz 2023; Erüz vd 2010; Binay ve Işık, 2022) ile Krom Vadisi ve kiliselerine ilişkin çalışmalar olduğu görülmüştür. Ancak bugüne kadar alan ile ilgili üretilmiş çalışmalarda Krom Vadisi kiliseleri ve korunma sorunsalı detaylı olarak ele alınmamıştır. Bu nedenle bu araştırma kapsamında literatüre katkı yapmak ve gözlemler doğrultusunda koruma sorunları ile karşı karşıya oldukları okunabilen Krom Vadisi kiliseleri çalışılarak literatüre katkı yapılması amaçlanmıştır.

Koruma sorunsalı

Koruma, temel olarak geçmişte veya bugün yapılan; yapıldığı dönemin üslup ve kültürel değerlerinin gelecek nesillere aktarılması için gerekli mevzuattır. Yapılan her yapı veya eser koruma altına alınmamakla birlikte; korumanın bazı kriterleri vardır. Tarihi yapıda veya eserde yapıldığı dönemin sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi gelişmelerini gelecek nesillere taşıması, yapıldığı dönemi anlatması ve ender eserler kategorisine girmesi, yaşadığı dönemi hem sosyokültürel hem de üslup olarak aktarması, yapıldığı zamanın yapım tekniklerini ve yaşam koşullarını anlatması gibi kriterler bu konuda önemlidir. Yapının ve eserin korunması, onarılması ve gelecek nesillere doğru bir şekilde aktarılması koruma biliminin en önemli prensibidir (ICOMOS 1964).

Koruma ve gelecek nesillere aktarma da bir diğer önemli nokta restorasyon kavramıdır. Camillo Boito koruma ve restorasyon kavramı ile ilgili şöyle söyler: “*İnsanın çağdaşlarını aldatması utanç vericidir fakat gelecek nesilleri aldatmak daha da utanç vericidir*”. Boito’nun önemseydiği asıl koruma, eserin tüm yaşanmışlığı ile gelecek nesillere doğru aktarılmasıdır. Koruma, onarım ve restorasyon süreçleri sadece eserin bulunduğu ülkeyi değil tüm insanlığı ilgilendiren tarihi bir etmendir. Bu sebeple koruma çalışmaları bilimsel veriler altında, doğru bilgi aktarımı esas alınarak yapılmalıdır (Boito 2018). Koruma bilinci ve faaliyeti bireysel değil toplumsaldır. Gelecek nesillere kültür varlığını doğru bir şekilde aktarmanın yanı sıra topluma koruma bilincini öğretmek, korumanın sürekliliği ve sürdürülebilirliği açısından önem taşımaktadır. Koruma bilinci ve faaliyetlerinin oluşturulmasında ise kurumsal bir destek ve yönetmelik gerekmektedir. Yapının veya eserin korunmasında kendine özgü kuralları vardır. Bu sebeple dünya genelinde birçok kuruluş bulunmaktadır. Bu kuruluşlara üye ülkeler, belirli standartlar altında eseri korumak ve onarımını yapmakla yükümlüdür (Erder 2010). Koruma kavramı sadece mimari eserler veya taşınmaz eserlerde değil; arkeolojik alanlarda, taşınabilir kültür varlıklarında da uygulanması gereken bir sistemdir. Eser çevresiyle bir bütün olarak korunmalıdır. Korumanın asıl amacı eserlerin nesilden nesle aktarılmasıdır. Bu çerçevede

korunacak eser gelecek nesillere yapıldığı dönemi ve özelliklerini koruyacak şekilde bir bütün olarak aktarılmalıdır (Brandi 2021).

Koruma, onarım ve restorasyon süreçlerinde; sürekli onarım koruma açısından sürdürülebilir bir faaliyettir. Restorasyon hedeflenen ve yapının tarihi izlerine saygı duymayı tasarlayan projeler alanında uzman kişiler tarafından yapılsa dahi yanlış uygulamalar ile kültürel mirası koruma sorunsalı artar. Bu sebeple kültür varlığının düzenli ve sürekli onarımı korunma sorunsalı açısından ve uzmanlar tarafından tercih edilen bir süreçtir (Ahunbay 2010).

Dünyada koruma tarihi ve faaliyetleri

Tarihi yapıların koruma ve restorasyon anlayışı, gelişen olaylar nedeniyle süreç içerisinde ortaya çıkmıştır. Fransız İhtilalinin beraberinde getirdiği yıkım ile birlikte, Fransa'daki yeni yapılaşmanın kent dokusuna uymaması insanlarda koruma bilincini oluşturmuştur. Tarihi yapıları korumak devletlerin kendi içinde rekabeti haline gelen geçmiş en iyi şekilde yansıma ekolüne dönüşmüştür. Bu ekollerden olan ve 19. yüzyıla farklı bir koruma ve restorasyon anlayışı getiren Ee Viollet-Le-Duc, tarihi yapıya “hiç dokunmama” anlayışını benimsemiştir ancak çalışmalarında bu görüşünü gerçekleştirememiştir. Restorasyon yapılması gerek yapıya, restorasyon yapan mimar yeniden tasarlayabilir kuramı ile yaklaşmıştır. Üslup birliğine varma anlayışı geliştiren Viollet-Le-Duc, yapıları kendi mimari görüşüne restore etmiştir. Fakat bu durum dönemin mimarları ve halk tarafından hoş karşılanmadığı için bu görüşe ters ve bilimsel araştırmalar ile yapılacak “filolojik restorasyon” kuramı ilk olarak İtalya’da ortaya atılmıştır. 1877 yılına John Ruskin, William Morris ve Philippe Webb tarafından kurulan “Tarihi Yapıları Koruma Cemiyeti” koruma ve restorasyon anlamındaki ilk kurumsal yapıdır (Ersen 2015).

20. yüzyılın başlarına kadar devam eden restorasyon akımları, ulusal kuruluşların kurulması ve ülkelerin bu kuruluşlara üye olarak belirlenen maddeler doğrultusunda restorasyon ve koruma yapmasıyla bugün süreci devam ettirmektedir. 1931 yılında İtalya’da, Eski Eserler ve Güzel Sanatlar Yüksek Kurulu’nun toplanması ile Carta Del Restauro (Atina Tüzüğü) yayınlanmıştır. Bu tüzüğe göre asıl amaç kültür varlıklarının geçirdiği tarihi süreç ve çevresiyle ele alınması olmuştur. Atina Tüzüğü’ne göre eserin restorasyon süreci tamamıyla bilimsel ve belgelemeye dayanmalıdır. Korunacak veya restorasyonu yapılacak eserin gelecek nesillere, yapının geçirdiği tarihi süreci ve restorasyonu doğru bir şekilde aktarması koşulu ile restorasyon yapılacaktır. (ICOMOS 1931). Atina Tüzüğü’nden 32 yıl sonra yayınlanan Venedik Tüzüğü (1964)’nde amaç tarihi kalıntıları korumak ve gelecek nesillere doğru bir şekilde aktarmaktır. Venedik Tüzüğü’nün 4. maddesi: “*Anıtların korunmasındaki temel tutum korumanın kalıcı olması, sürekliliğinin sağlanmasıdır.*” kuramı ile korumanın

sürdürülebilirliği önemsenmiştir. Üzerinde durulan koruma ve restorasyon kararlarının yanı sıra Venedik Tüzüğü arkeolojik mirasın bir bütün içinde korunması gerektiğini ilk kez vurgulamaktadır. Venedik Tüzüğü'nün yayınlanmasının ardından UNESCO (16 Kasım 1945) tarafından 1965 yılında Varşova'da ICOMOS (Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi) kurulmuştur. 110'dan fazla ülkenin üyesi olduğu ICOMOS ile tarihi alanlar ve sitler uluslararası ölçekte korunmaya başlanmıştır (ICOMOS 1964).

Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu Genel Konferansı'nın 12 Ekim-14 Kasım 1970 tarihleri arasında Paris'te yaptığı toplantıda (Kültür Varlıkları Hakkındaki Tedbir Sözleşmesinde), kültür varlıklarının korunmasında, ithal ve ihraç transferlerinin önlenmesinde üye devletlerin kendilerine düşen vazifeyi yapmaları kararı alınmıştır. Bu sözleşmede ayrıca arkeolojik kazıların, kazı süresince koruması ve ortaya çıkan maddi bulguların yerinde mevzuata uygun korunması vurgulanmıştır. Sözleşmeyi imzalayan devletlerin, birbirine karşı kültür varlıklarını korumada maddi ve manevi sorumluluk alması gerekmektedir (T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı 1970). 3 Nisan 1982 yılında Cenevre'de kabul edilen ve 23 Mart'ta yürürlüğe giren Akdeniz'de Özel Koruma Alanlarına İlişkin Protokol Sözleşmesinde, Akdeniz'de mevsimsel zaman diliminde artan nüfusuna bağlı olarak arkeolojik alanların, kazıların ve buluntuların korunması önemsenmiştir. Bu konuda öncelik koruma eyleminin bilimsel teknik ve mevzuat kapsamında değerlendirilerek uygulanmasıdır. Diğer vurgulanan koruma planı ise, halkın bilinçlendirilmesi ile koruma faaliyetlerinin sürdürülebilir olmasına bağlı olarak, kamuoyuna bu konuda eğitimler ve seminerler verilmesi gerekliliğidir (T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı 1982).

Venedik Tüzüğü'nün devamı niteliği taşıyan Washington Tüzüğü, 1987 yılında ICOMOS tarafında kabul edilmiştir. Korumanın etkili olabilmesi için; tarihi dokudaki sosyal yaşam, kültür ve ekonomi korumayı sürdürecektir önemli faktörlerdir. Washington Tüzüğü korumanın devamlılığını sağlamak açısından; tarihi dokuya getirilen yeni işlevde kentin tarihi ve arkeolojik verileri incelenmeli, bu veriler doğrultusunda yerine uygun işlev getirilmelidir, maddesine yer verir. Tarihi kenti veya yapıyı etkileyen her ne olursa olsun (doğal afetler, hava kirliliği...) halkın ve tarihi dokunun güvenliği ön planda tutularak koruma ve onarım Venedik Tüzüğü'nde belirtildiği gibi yapılmalıdır. Çevrede trafik denetlenmeli ve tarihi dokuya zarar vermeyecek kolay ulaşım alt yapısı sağlanmalıdır. Tüzük, korumanın çevresel ve bilimsel yanlarından başka koruma ve onarımın sürdürülebilir olması için halk ve genç nesil bu konuda bilgilendirilmesini ve okullarda bu konunun eğitimi verilmesi gerekliliği de vurgular (ICOMOS 1987).

ICOMOS' un 1990 yılında yayınladığı Arkeolojik Mirasın Korunması ve Yönetimi Tüzüğü'nün 3. Maddesinde göre : *“Geçmişteki yaşamın ve insanın yaptığı maddi manevi her şeyin belgesi olan arkeolojik veriler tüm insanlık için ortak değerdir. Bu alanların korunması insanlığın ortak görevi kabul edilmelidir. Arkeolojik alanların korunması aynı zamanda topluma ve gelecek nesillere karşı sorumluluktur. Bu sorumluluk yasal çerçevede yer almalı ve mirasın korunması için devletler ortak çalışmalıdır.”* Koruma kavramının sadece yasal çerçeve ile değil; toplumsal bilinçle ve alanında uzman bir ekiple desteklenmesi gerektiği ve arkeolojik mirasın araştırılmasında yerel halkın desteğinin çok önemli olduğu bu tüzükte vurgulanmaktadır.

Türkiye' de koruma sorunsalının ele alınması

Koruma kavramının tarihi eserlerin belgelenmesi ve korunması bağlamında ilk çalışmalardan birini Fatih Sultan Mehmet yapmıştır. Tarihe ve eserlere önem verdiğini İstanbul'un fethinden sonra da Ayasofya dışında hiçbir kiliseye dokunmayarak göstermiştir (Işık 2001). Osmanlı Devleti tarihi yapıların korunması ve onarılmasına özen göstermiştir fakat bu konuda ilk ciddi çalışma 1869 yılında Âsâr-I Atîka ile mümkün olmuştur. Endüstri devrimiyle özellikle Avrupa'da ortaya çıkan koruma anlayışının ve Anadolu'dan yurtdışına götürülen tarihi eserlerin korunmasına yönelik başlatılan ve farklı tarihlerde dört nizamname halinde yayınlanan Âsâr-I Atîka “eski eserleri” koruma kanunu olarak geçer. Âsâr-I Atîka kelime anlamı olarak “eski eserler” anlamına gelir ve bu kanunnamenin ortaya çıkması ile eski eserleri koruma faaliyetleri artar. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı ve Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılması ile yeni yasalar çıkmıştır. Fevzi Çakmak'ın başkanlığını yaptığı heyette “âsâr-ı atika-i milliyeyi tescil ve muhafaza eylemek” terimi geçer. Kurtuluş Mücadelesinden yeni çıkan meclisin, hükümlerinde koruma kavramını da ele alarak, korumaya verdiği önem görülmüştür (Önge 2018).

23 Temmuz 1983 yılında yayınlanan 2863 Sayılı Kültür Ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu ile “kültür varlıkları, tabiat varlıkları, sit, koruma ve korunma, korunma alanı, değerlendirme, ören yeri, koruma amaçlı imar planı, çevre düzenleme projesi, yönetim alanı, yönetim planı, bağlantı noktası, doğal (tabi) sit, taşınır tabiat varlıkları, sokak sağlıklaştırma proje ve uygulamaları ve etkileşim-geçiş sahası” terimleri açıklanmıştır. Tanımlanan bu terimler 2863 Sayılı Kanun'da yapılacak işlemleri belirlemek ve faaliyetleri yasallaştırarak uygulama yapacak kuruluşun görev tanımını oluşturmaktadır. Kanunun ikinci kısmında korunması gereken kültür varlıkları örneklendirilerek açıklanmıştır. Tespit ve tescil kararlarının uygulanması ve faaliyete geçirilmesi, koruma bölge müdürlüklerinin görevleri belirtilir (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı 1983).

Türkiye’de yasal koruma sürecinde, taşınan ve taşınamayan envanterler incelenir, gerekli koruma ve restorasyon çalışmaları yapılır ardından Bakanlık’ça uygun görülen yere götürülür veya yerinde sergilenir. Eğer eser taşınmaz mimari bir unsur ise yerinde korunma işlemi yapılır. Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı bölge koruma kurulları yapıları ve bulundukları alanları derecelerine göre tesciller. Tescillenen alan veya eserlere uygulanacak tüm işlemler bakanlığın bilim kurulu tarafından incelenir ve uygun görülürse işlem yapılır. Bakanlığın ve ICOMOS’un amacı olan tarihi yapıları ve eski eserleri koruma düşüncesi yapılan toplantılarla ve alınan kararlarla desteklenmektedir. Bu konuda alanında uzman kişiler tarafından denetlenen koruma kararları tahribat olaylarının en aza indirilmesi amaçlanmaktadır (Ahunbay 2010).

Dini yapıların korunma sorunsalı

Dini yapılar, topluma ve dinin beraberinde getirdiği ibadet şekline özel kamusal yapılardır. Toplumun dini değişmedikçe veya inanan halk bölgeyi terk etmediği sürece dini yapıların koruyucusu bölge halkı ve devlettir. Değişen inanç sistemi, farklı inançlı toplumun bölgeye gelmesi, savaş gibi etkenler kamusal ve anıtsal yapılarda korunma sorunsalını da beraberinde getirir. Anıtsal ve kamusal alanlar toplumun kültürünü, ekonomisini, yaşam tarzını yansıtan hafıza mekânlarıdır. Toplumda meydana gelen köklü değişimde bu alanlar değişir veya yeniden inşa edilir. Her toplum kendine özgü kamusal ve anıtsal yapılar yapar. Bu sebeple dini yapıların korunma sorunsalı toplum ve inanış hareketleri dâhilinde geçmişten günümüze gelen bir sorunsaldır (Mazı 2009). Roma İmparatorluğu’nun resmi olarak Hristiyanlığa geçmesi ile kentlerdeki diğer tapınaklar yok edilmiş hatta farklı inanışlardaki insanlara saygı duyulmamıştır (Işık 2001). Dini yapıların koruma sorunsalı her toplumda farklı karşılır. Örneğin Mimar Sinan, farklı dinlere ait yapılara saygı duyarak kendi tasarımlarında yapı sınırına yaklaşımı ve yapının çevre düzenlemesini önemsemiştir. Mimar Sinan, tarihi yapıya veya dini yapıya yaklaşım sınırlılığını ilk kez ele alan kişidir. Sadece farklı bir dini yapıya değil aynı zamanda farklı bir dine olan bakış açısını da mimarlık üzerinden göstermiştir (Bozdoğan vd 2006).

Dini yapılar, farklı toplumlarda kullanırken inanç ve toplumsal bakış açısı önem kazanır. Farklı bir dine ait ibadethanenin yeniden kullanılması için bazı değişikliklere ihtiyaç vardır. Dini yapıyı yok etmek yerine farklı bir işlevle kullanmak yapının sürdürülebilirliği açısından tercih edilen yöntemlerden biridir. Yapının yeniden işlev kazanması, yapıldığı dönemin inanç sisteminden ve kültüründen farklılaşarak, yeni kültüre veya dine uygun tasarlanması ile mümkün olur. Bu durum da yapı varlığını sürdürdüğü halde, yaşadığı tarihi ve kültür izlerini gelecek nesillere aktaramaz fakat toplumun dini yapısı değiştikçe arz talep ilişkisi de değişir.

Örnek olarak kiliseden camiye, camiden sinagoga, kiliseden müzeye dönüştürülen birçok yapı vardır. Bu dönüşümler de dini yapıların etkin rol oynamasının sebebi dini yapıların toplumun kültür, yaşam tarzı, sosyal faaliyetlerini doğrudan etkilemesidir. Dini yapıyı etkileyen değişiklik yapının çevresini de etkileyen bir faktördür (Solak ve Okuyucu 2022).

Otoriter dinin değişmesi ile dini yapıların farklı yapılara dönüştürülmesi gibi mecburi değişimlerde yapının kendi kimliği korunarak değiştirilmesi, gelecek nesillere aktarımda önemlidir. Bu durum aslında yapının maruz kalacağı bozulmaların önüne geçer. Yapının yeniden işlev kazanması ile aslında sürekli kullanım ve bakım da eş zamanlıdır. Sürekli bakım bir yapıya yapılacak en iyi müdahaledir ve dini yapı mimarisinde saygılı bir dönüşüm yapının korunmasında iyi bir alternatiftir. Örneğin bazı kiliselerin camiye dönüştürülmesi ile kiliselerin yaşayacağı korunma sorunsalı yerine, sürekli korunacak bir yapıya dönüşür (Düzenli 2020).

Türkiye’de dini yapıların korunması

Türkiye farklı dinlerin kesiştiği bir coğrafya da yer almaktadır. Bulunduğu konum sebebiyle tarihten günümüze birçok toplum yaşamış ve dini yapı yapmıştır. Tapınaklar, kiliseler, sinagoglar, manastırlar, camiler, külliyeleer yaşadıkları toplumun dinin yansıtan eserlerdir. Bu eserler ile Anadolu’da yaşamış farklı dinler olduğu öğrenilmiştir. Mimari bir unsur, kültürünü ve yaşam koşullarını geleceğe aktaran belgedir. 2863 Sayılı Kültür Ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu’nda ikinci bölüm altıncı maddeye göre; “*camiler, mescitler, musallalar, namazgâhlar; çeşme ve sebiller; imarethane, darphane, şifahane, muvakkithane, simkeşhane, tekke ve zaviyeler; mezarlıklar, hazireler, arastalar, bedestenler, kapalı çarşılar, sandukalar, siteller, sinagoglar, bazilikalar, kiliseler, manastırlar; külliyeleer, eski anıt ve duvar kalıntıları; freskler, kabartmalar, mozaikler, peri bacaları ve benzeri taşınmazlar; taşınmaz kültür varlığı örneklerindendir.*” Örnekte verilen yapılarda kültür varlıklarının tarih, sanat ve diğer özellikleri tespit edilir. Devletin imkân ve koşulları göz önüne alınarak yapının yapıldığı dönemin özelliklerini yansıtan eser, bölge koruma kurulu tarafından tescillenir ve kültür varlığı olarak belirlenir (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı 1983).

Mevzuat sistemi içinde yer alan dini yapılar belirli bir dine ait yapıyı değil, kültür varlığı olarak ele alınan tüm dini yapıların korunmasını şart koşar. Bu sebeple devlet kültür varlığı kabul ettiği tüm yapıları korumakla yükümlüdür ancak koruma sadece devlet kontroölünde değil halkın bilinci dâhilinde de yapılmalıdır. Bu sebeple koruma bilincinin oluşturulması önem kazanmaktadır. Türkiye’de koruma bilincinin artırılması hem devletin koruma sürecine hem de yapının korunma sorunsalına yardımcı olan bir etmendir (Işık 2001).

Dini yapıların korunma sorunsalının başka bir etmeni de kentleşmedir. Kentleşme sürecinde, imar faaliyetlerine bağlı olarak yapıların yıkılması ile tarihi yapılar yok edilmektedir. Bu süreçte kentleşme adı altında eser restorasyonu ile yapılar olduğunda çok farklı bir şekilde yapılmaktadır. Bu durum tarihi yapıların korunmasını olumsuz etkilemektedir. 1591 yılında Mimar Sinan tarafından yapılan Süheyl Bey Camisi 1957 yılında yol çalışması için yıktırılmıştır (Şekil 8). Bu durum hem eseri hem de UNESCO tarafından koruma altına alınan İstanbul silüetini olumsuz etkilemiştir (Can ve Karabacak 2022).

Şekil 8. Süheyl Bey Camisi'nin eski ve yeni görseli (Can ve Karabacak 2022)

Türkiye’de kiliselerin korunması

1923 yılında Lozan Barış Antlaşması sonucunda gerçekleşen mübadelede, hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler yaşadıkları bölgeleri terk etmek zorunda kalmışlardır. Mübadele sonucu hem Türkiye hem de Yunanistan için olumlu ve olumsuz sonuçları olmuştur. Mübadeleyi yaşayan halk tüm taşınmaz mal varlıklarını geride bırakarak gitmişler ve bu durum kalan yapıların hasar görmesi ile sonuçlanmıştır. Türkiye’de özellikle Osmanlı Dönemi yapılan 19. yüzyıl kiliseleri zarar görürken, Yunanistan’da Osmanlı Dönemi camiler zarar görmüş ve kiliseye çevrilmiştir. İki taraf açısından da mimari olarak olumsuz sonuçları vardır. Özellikle Türkiye’de kiliselerin fresklerinin kapatılmak istenerek zarar görmesi, kiliselerin malzemelerini

kullanarak farklı bir yapı yapmak istenmesi sonucu birçok kilisenin yıkılması, kiliselerin köylü halkın deposu olarak kullanılması gibi faktörlerden kaynaklanan yıkımı söz konusudur (Pekak 2014).

Mübadele ile birlikte Anadolu'nun demografik yapısında ciddi bir değişim olmuştur. Osmanlı Devleti'nde yaklaşık altı yüzyıldır birlikte yaşayan Müslüman ve gayrimüslim tebaa yüzyıllardır yaşadıkları toprakları bırakarak taşınmak zorunda kalmıştır. Mübadele sonucunda kiliselerin ve diğer dini yapıların sorumlu halkının gitmesi ile yapıların kullanımı durmuş dolayısı ile onarım ve bakım gibi faaliyetlerde durmuştur. Bu durum geride kalan kiliselerin zamanla bakımsız kalarak yıkılmasına veya bilinçli olarak yıkılmasına yol açmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'ne bırakılan bu yapılardan konutlar, ticarethaneler gibi yapılar zamanın koşulları gereği yeni sahiplerine teslim edilmiştir. Ancak dini yapıların durumları biraz daha farklı olmuştur. Kiliselerin bazıları yerel halkın dönüştürmesi ile camiye çevrilmiş, bazıları depo, okul, müze gibi işlevlerde kullanılmıştır (Çakmak 2023). Türkiye'de dini yapıların korunması yeni mevzuat sistemi ve mimari restorasyonun gelişmesi ile önem kazanmıştır. Dini yapılara farklı işlev önerileri ve yapıların farklı alanlarda topluma kazandırılmasında öneriler geliştirilmiştir. Bu durum kiliselerin ve kullanılmayan dini yapıların korunmasında farkındalığı artırmıştır (Açıkgöz ve Ahunbay 2008).

Tablo 4'te, Tablo 2'de özellikleri verilen kiliselerin bugünkü kullanım durumu ve işlevi değerlendirilmiştir. Kiliselerin işlev durumu Kültür ve Turizm Bakanlığı Koruma Bölge Kurullarından sağlanan bilgiye dayalı olarak tabloya aktarılmıştır. Kiliselerin koruma durumu ise ICOMOS'un 2003 yılında yayınladığı "Mimari Mirasın Analizi, Korunması Ve Strüktürel Restorasyonu" İçin İlkeler tüzüğüne göre belirlenmiştir (ICOMOS 2003). Bu tüzüğe göre; yapının cepheleri, taşıyıcı sistemi, kullanım durumunun güvenli olması, yapının bir bütün halinde korunuyor olması ve yapının özgün değerlerini kaybetmemiş olası kriterlerini sağlayan kiliselere "iyi", bu kriterleri sağlamayan kiliselere ise "kötü" tanımlaması yapılmıştır.

Çalışmanın kuramsal çerçevesi bağlamında incelenen on iki kiliseden; Panagia ve Demirciler kilisesi bugün camii olarak kullanılmakta olup, koruma durumu iyidir. Daha önceden depo olarak kullanılan Taksiarhis Kilisesi'nin işlevi depo olduğun kötü olduğu fakat geçirdiği restorasyon sonucunda bugün iyi olduğu saptanmıştır. Restore edilen bir diğer kilise olan Edirnekapı Ayios Yergios Kilisesinin koruma durumu iyidir. Kullanılmayan Yason Kilisesi geçirdiği tadilatlar ve onarımlar ile koruma durumu iyi olan kiliseler arasındadır. Büyükdere Aya Paraskevi Kilisesi bugün kullanılmıyor olmakla birlikte koruma durumu niteliksiz ekler ile müdahale edilmiştir. Çalışılan on iki kiliseden kalan altı kilise olan Silivrikapı Panagia Kilisesi, Ayios Ioannes Kilisesi, Yanartaş Rum Kilisesi, Kayabağ Kilise I,

Hagios Prokopios Kilisesi, Çevrepınar Köyü Kilisesi koruma durumu olarak kötü durumda ve kullanılmayan kiliselerdir. İncelenen kiliselerde kullanıma bağlı olarak kiliselerin iyi ve bakımlı, kullanılmama durumunda kötü ve bakımsız olduğu çıkarımı yapılmıştır.

Tablo 4. 19. Yüzyıl Anadolu Rum Ortodoks Kiliseleri ve Koruma Durumları

YAPI ADI	BUGÜNKÜ İŞLEVİ	KORUMA DURUMU
Büyükdere Aya Paraskevi Kilisesi	Kullanılmıyor	İyi - Niteliksiz ekler
Silivrikapı Panagia Kilisesi	Kullanılmıyor	Kötü
Edirnekapı Ayios Yeorgios Kilisesi	Restore edildi	İyi
Ayios Ioannes Kilisesi	Kullanılmıyor	Kötü
Taksiarhis Kilisesi	Restore edildi (önceden depo)	İyi (depo iken durumda kötü)
Yanartaş Rum Kilisesi	Kullanılmıyor	Kötü
Kayabağ Kilise I	Kullanılmıyor	Kötü
Hagios Prokopios Kilisesi	Kullanılmıyor	Kötü
Panagia Kilisesi	Camii	İyi
Çevrepınar Köyü Kilisesi	Kullanılmıyor	Kötü
Yason Kilisesi	Kullanılmıyor	İyi
Demirciler Kilisesi	Camii	İyi

Kısaca, çalışmanın bu bölümünde, daha önceki bölümde incelenen on iki kilisenin bugünkü işlevi ve koruma duruma yönelik bir tablo oluşturulmuştur. Bu tablo ile araştırmanın odağını oluşturan kavramlar olan koruma sorunu değerlendirilmiş ve açıklamalar yapılmıştır. Tablo 4 ile sunula işlev ve koruma durumu, çalışmanın izleyen bölümü olan bulgular kısmında Krom Vadisi kiliseleri için de sunulmuştur. Ardından burada değerlendirilen on iki kilise ve Krom Vadisi'nde çalışılan on kilise karşılaştırmalı olarak sunulacaktır.

MATERYAL VE YÖNTEM

Çalışmanın Materyali

Gümüşhane'nin Torul ilçesine bağlı Krom Vadisi; yerleşim tarihi içerisinde farklı uygarlıklar tarafından Kurum, Kromni, Gurom gibi isimler ile adlandırılmıştır. “Kromni” adı Yunanca dilinde kayalık anlamına gelmektedir. Buradan hareketle, 19. yüzyılda bölgede yaşayan Rum halkı bölgeye Kromni, Kromnainoi gibi isimler vermişlerdir. Krom Vadisi maden ocakları açısından zengin bir yerleşim yeridir. 19. yüzyılın ortalarına dek çalışan maden ocakları (Erüz vd 2010), bu tarihten sonra orman tahribatı ve nüfus mübadelesi sonucunda eski işlevini kaybederek kapanmıştır. Bu araştırmanın materyalini oluşturan, Krom Vadisi'nde bulunan kilise, şapel ve manastır yapıları Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ardından 19. yüzyılda inşa edilmiştir. Krom Vadisi'nin konumu ve bölgede görülen yoğun ticari faaliyetler nedeniyle dönemde büyük bir nüfusa ev sahipliği yaptığı bilinmektedir. Krom Vadisi'nde görülen yerel mimari üzerinde halkın belirleyici olduğu ortaya konulmuştur (Erüz 2009). Ayrıca bölgede diğer mimari yapıların olduğu gibi kiliselerin de yerel malzemeler ile inşa edildiği görülmektedir (Erüz 2009).

Bu araştırma kapsamında çalışmanın örnek alanını oluşturan Krom Vadisi ve kiliselerine ilişkin yapılan literatür taraması sonucunda ulaşılan ilgili kaynaklardan Erüz (2009)'ün Krom Vadisi'nde 19. yüzyılda yapılan yapıları arazi çalışması ile belgeleyerek, yapı ve yerleşim envanterlerini hazırladığı görülmüştür. Çalışmada maden ocaklarının tarih öncesi çağlardan bugüne kadar değişiminin bölgedeki yerleşimi nasıl etkilediği tartışılarak, bölgedeki yerleşim ve yapılaşma ortaya konulmuştur. Ayrıca Erüz (2009) kapsamında İpek Yolu güzergâhının, Kurum Vadisi'ndeki yerleşimi nasıl etkilediği de tartışılmıştır. Türkiliz (2023) ise çalışmasında, 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile gerçekleştirilen nüfus mübadelesinde yerleşim alanlarından ayrılan Rum halkına Krom Vadisi örneğinde odaklanmıştır. Çalışmanın sonucunda, Türkiliz (2023) mübadeleden önce 15 mahalle ve yaklaşık 6000 nüfusa sahip olan ancak mübadele sonucunda terk edilmiş Krom Vadisi yerleşim alanlarının korunması için öneriler sunmuştur. Binay ve Işık (2022)'in Krom Vadisi'nde bulunan kiliselerden yedisine odaklanan çalışmasında, bölgedeki turizm faaliyetleri kiliseler üzerinden incelenerek, alternatif turizm rotası oluşturulmuştur.

Bu araştırma kapsamında ise mevcut literatürde yer alan Krom Vadisi örneğinde gerçekleştirilmiş ve bu çalışmada sunulan ve sunulmayan diğer çalışmalardan farklı olarak

örnek alanda bulunan dini yapılar ve koruma sorunları ele alınmış ve 19. yüzyılda yapılan diğer Anadolu kiliseleri ile karşılaştırmalı analiz yöntemiyle incelenmesi amaçlanmıştır. Trabzon Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü tarafından 3. derece arkeolojik sit alanı olarak ilan edilen Krom Vadisi'nde bugüne kadar tescillenen 34 kilise yer almaktadır. Ancak Krom Vadisi'nin arazi koşulları ve kiliselerin erişilebilirliği araştırma kapsamında odaklanılan kiliselerin seçiminde sınırlandırıcı olmuştur. Bu doğrultuda da ulaşılabilirlik sorunları nedeni ile bu çalışmada odaklanılan kilise sayısı on olarak belirlenmiştir. Kısaca, çalışmaya konu olan Krom Vadisi kiliselerinin seçiminde kiliselerin ulaşılabilirliği belirleyici olmuştur.

Çalışmanın bu bölümünde alt başlıklar altında Gümüşhane İli, Gümüşhane'nin tarihi, Gümüşhane'nin tarihi alanları ve Krom Vadisi ortaya konulacaktır. Ardından araştırmanın yöntemi sunulacaktır.

Gümüşhane İli

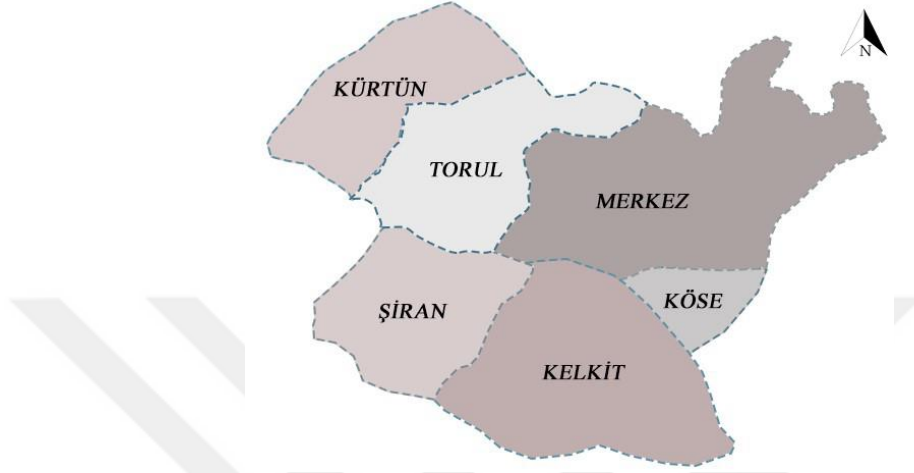
Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yer alan Gümüşhane ili, $38^{\circ} 45'$ – $40^{\circ} 12'$ doğu boylamları ile $39^{\circ} 45'$ - $40^{\circ} 50'$ kuzey enlemleri arasındadır. Bulunduğu konumun kuzeyinde Trabzon, batısında Giresun, doğusunda Bayburt ve güneyinde Erzincan illeri bulunmaktadır (Şekil 9). Gümüşhane deniz seviyesinden 1210 metre yüksekte olup, 6.575 kilometre kare yüzölçümüne sahiptir (Gümüşhane Valiliği 2024).

Şekil 9. Türkiye haritası içinde Gümüşhane ilini gösterir (Anonim 2024b)

Gümüşhane ilinin; Merkez, Torul, Kürtün, Şiran, Kelkit ve Köse olmak üzere toplam 6 ilçesi bulunmaktadır. Gümüşhane'nin güneyinde bulunan Kelkit, Köse ve Şiran ilçeleri ova platosunu oluştururken, kuzeyinde yer alan kalan Merkez, Torul ve Kürtün ilçeleri dağlık ve engebeli alanları oluşturmaktadır (Şekil 10). Gümüşhane Valiliği Çevre, Şehir ve İklim Değişikliği İl Müdürlüğü verilerine göre kentin %60'ını dağlar, %29'unu platolar ve kalan

%11'ini ovalar oluşturmaktadır. Gümüşhane coğrafi açıdan incelendiğinde yer şekillerinde yüksek dağların hâkim olduğu bir kenttir. Bölgenin önemli iki akarsuyu bulunmaktadır. Bunlardan biri olan Kelkit Çayı'nın bir kolu Teslim Dağından, diğer kolları da Spikor ve Çimen Dağlarında doğarak Kelkit'te birleşmektedir, ardından Yeşil Irmak ile buluşarak Karadeniz'e dökülmektedir. Vauk Dağından kaynağının alan Harşit Çayı ise 149 kilometre yol izleyerek Karadeniz'e dökülmektedir (Gümüşhane Valiliği 2024).

Şekil 10. Gümüşhane'nin ilçelerini gösteren harita (Gümüşhane Valiliği 2024)

Gümüşhane (Şekil 11) yer aldığı coğrafi konumdan kaynaklı bir ekoton bölgesi oluşturur. Kuzeyinde Zigana Dağı ve güneyinde yer alan Kop Dağı'nın etkisiyle Karadeniz ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin iklimsel özelliklerinden soğuk ikliminin şehre gelmesini engeller. Karasal iklim özelliklerinin görüldüğü Gümüşhane'de bahar ayları genellikle yağışlı geçer ve yıllık ortalama yağış miktarı 409,2 milimetredir. Yıl içinde en sıcak ay Ağustos ayıdır ve ortalama sıcaklık değeri 30,3 derecedir. En soğuk ay ise Ocak ayı olup, ortalama en düşük sıcaklık -0,1 derecedir. Yıllık en fazla güneşlenme süresi Temmuz ayında, en az güneşlenme süresi ise Aralık ve Ocak aylarındadır. İklim genel olarak kışları soğuk ve kar yağışlı; yazları ise sıcak ve yağışlıdır (Gümüşhane Valiliği 2024).

Şekil 11. Gümüşhane şehir görünümü (Yazarın Arşivinden)

Gümüşhane tarihi

Gümüşhane, Roma ve Bizans Dönemlerinde tarihi ticaret yolu üzerinde bulunmaktadır. Kentin maden rezervlerinin fazla olmasından dolayı, o dönemde yaşayan halk bölgeye Yunanca “*Argyropolis (Gümüş Yeri)*” anlamına gelen *Argyropolis* adını vermiştir (Tozlu 2010).

Gümüşhane ili jeomorfolojik açıdan dağlık alanların fazla olduğu bir yerleşim alanıdır. Gümüşhane bölgesinde yerleşim yeri; bölge için önemli olan iki akarsu akışı ile oluşmaktadır. Akarsu ve dere yataklarının yerleşim üzerinde de etkisi olduğu görülmektedir. Yerleşim alanları, tarih boyunca, bu iki akarsuyun şekillendirdiği alanlarda ve dere yataklarına yakın yerlerde kurulmuştur. Şehrin kuzeyinde yer alan yerleşmeler coğrafi koşullar sebebi ile dağlık ve engebeli alanlarda görülmektedir. Güneyde yer alan yerleşim alanları ise ova üzerine kurulması sebebiyle birbirine yakın ve düzenli yerleşim birimlerini oluşturmaktadır (Gümüşhane İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü 2024).

Diğer taraftan şehrin dağlık olması ve il sınırları içerisinde akarsu ile çevrelenmiş ovaların varlığı bölgede prehistorik yaşamın olabileceğini göstermektedir (Emir ve Çiğdem 2010). Ancak, bölgede yapılan çalışmalarda, prehistorik dönemde bölgenin yerleşim yeri olarak kullanıldığına ilişkin yeterli arkeolojik veri bulunamamıştır. Bu bağlamda, 1940 yılında Prof. Dr. İsmail Kılıç Kökten 'in başkanlığında yapılan yüzey araştırmaları sonucunda Paleolitik Devir ile ilgili herhangi bir veriye rastlanmamış olmasına karşı Bayburt İli tarafında Prehistorik yerleşimin var olabileceğini ifade edilmiştir (Emir ve Çiğdem 2010). Kısaca, Erken Tunç çağına kadar Gümüşhane bölgesinin yerleşimi ile ilgili net bir veri günümüze kadar bulunamamıştır.

Tunç çağının başlaması ile farklı metal alaşımların kullanılması sonucunda Gümüşhane’de bulunan maden rezervlerinin de kullanıldığı düşünülmektedir. Hitit Devleti’nin yıkılışı ve Erken Demir Çağı sonrası Anadolu’da elde edilen arkeolojik veriler doğrultusunda 2000’li yıllardan beri revize edilmektedir (Emir ve Çiğdem 2010). Gümüşhane bölgesinde de bu dönemde yaşam olduğu düşünülmektedir ve çalışmalar devam etmektedir.

Kısaca, Gümüşhane’nin Roma Dönemine kadar geçirdiği tarihsel süreç net olarak bilinmemekle birlikte, bölge Urartular tarafından Karadeniz’e ulaşmak için kullanılmıştır. Ksenophon’un “Onbinlerin Dönüşü” başlıklı eserinde adı geçen Gümüşhane’nin güney bölümünde yer alan Kelkit Vadisi’nde, o dönem (MÖ. 4. yüzyıl) İskit hâkimiyeti olduğu yazılmaktadır (Demir 2004). Arkeolojik çalışmalardan elde edilen bilgilere göre Gümüşhane’nin Kelkit ilçesinde yer alan Sadak Köyünde bulunan Satala yerleşimi Roma İmparatorluğu’nun doğudaki saldırılara karşı devleti koruma amacıyla kurduğu lejyon kalelerinden birisidir. Gümüşhane’nin stratejik konumu, Roma’nın Trabzon’daki deniz üstü ve Satala yerleşimi arasında önemli bir bağlantı alanı olmasını sağlamıştır (Gümüşhane İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü 2024).

MS. 7. ve 8. yüzyıllarda Müslüman Arapların bölgeye gelmesi ile Bizans ve Araplar arasında mücadele yaşanmıştır. 1473 yılında Fatih Sultan Mehmet’in Otlukbeli Savaşı’nı kazanmasına kadar geçen süreçte beylikler arasından sürekli el değiştiren bölge, Otlukbeli Savaşı’nın kesin galibiyeti ile Osmanlı Devleti’nin hâkimiyetine girmiştir (Gümüşhane İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü 2024).

Milli mücadele yıllarında da Gümüşhane bulunduğu jeolojik konum ve geçiş bölgesi olması sebebi ile yine Rus saldırılarına maruz kalmıştır. 1828-1829 yılları arasında Osmanlı-Rus savaşlarından etkilenen bölgede yaşayan halk göç etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı hâkimiyeti süresince 1847-1870 yılları arasında Erzurum Eyaletine bağlı olan Gümüşhane, 1870 yılında Trabzon’a bağlanmıştır. 20 Nisan 1954 yılında 491 sayılı kanun ile 1925 yılında il olmuştur (Gümüşhane İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü 2024).

Şekil 12. 1936 yılında Gümüşhane (Anonim 2025)

Gümüşhane tarihi alanları

Gümüşhane jeomorfolojik konumu ve maden kaynakları itibarıyla Anadolu’da geçiş güzergâhı üzerinde yer almaktadır. Bu durum kentin tarihsel süreç boyunca birçok farklı medeniyete ev sahipliği yapmasına olanak sağlamıştır. Çalışmanın bu bölümünde, Gümüşhane’nin sahip olduğu zengin kültürel mirasın ortaya konulabilmesi için sahip olduğu tarihi alanlardan Süleymaniye Mahallesi, Canca Kalesi, Kov Kalesi, Santa Antik Kenti ve Satala Antik Kenti sunulacaktır.

Gümüşhane’nin önemli tarihi alanlarından Süleymaniye Mahallesi (Şekil 12), Gümüşhane merkez ilçe sınırları içerisinde, il merkezine 4 km uzaklıkta bulunmaktadır. 15. yüzyılda inşa faaliyetlerinin gerçekleştirildiği mahalle Kanuni Sultan Süleyman Döneminde zengin maden yatakları nedeniyle merkez haline getirilmiştir. Sonrasında mahalleye Süleymaniye Cami ve 50 kadar konut inşa edilmiştir. Mahallede Rum, Ermeni ve Türklerin bir arada yaşadığı bilinmektedir. Kanuni Dönemi, bölgede çıkarılan gümüş nedeni ile Süleymaniye Mahallesinde nüfusun en yoğun olduğu dönem olmuştur (Öktem 2022).

Şekil 13. Süleymaniye Mahallesi (Yazarın arşivinden)

Canca Kalesi, Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde yer verdiği ilk Gümüşhane olarak kabul edilen Canca Mahallesinde bulunmaktadır. Canca Kalesi (Şekil 13) Gümüşhane Merkez ilçesinin Süleymaniye Mahallesine 2 kilometre mesafede bölgeye hâkimiyet kuran bir ana kaya üzerine inşa edilmiştir. 1530 metre yükseklikteki kalenin inşasında moloz taşlar kullanılmıştır. Kale doğu–batı yönünde uzanan üç bölümden oluşmakta ve iki girişi bulunmaktadır (Aydın 2020).

Şekil 14. Canca Kalesi (Gümüşhane İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü 2024)

Kov Kalesi (Şekil 14), Gümüşhane-Erzincan karayolu üzerinde 130 metre yükseklikteki ana kaya üzerine kurulmuştur. Kalenin 1361 yılında III. Alexios'un Bayburt üzerinden gelen akımlara önlem amacıyla yaptırıldığı düşünülmektedir (Aydın 2020). Kalenin inşasında moloz taş ve taşların arasında kalın kireçtaşı dolgu kullanılmıştır. Kuzeybatı, kuzeydoğu ve

güneydoğu olmak üzere üç kapısı olan kale dış surlar ve iç kale olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır (Öktem 2022).

Şekil 15. Kov Kalesi (Yazarın arşivinden)

Santa Antik Kenti (Şekil 15), Gümüşhane Merkez ilçesinin Dumanlı köyü sınırları içerisinde yer almaktadır. Yanbolu vadisinin yukarı kısımlarında yer alan Santa Antik Kentinin ortaçağda Rumlar tarafından inşa edildiği düşünülmektedir (Aydın 2020). Kent, Binatlı, Terzili, Zurnacili, Piştovlu, İşhanlı, Çinganlı ve Çakallı olmak üzere yedi mahalleden oluşmaktadır. Bu mahallelerin her birinde bir tane kilise ve çeşme bulunmaktadır. Santa Antik Kenti 19. yüzyılda nüfus yoğunluğunun zirvesine ulaşmış ancak 1923 yılında nüfus mübadelesi ile neredeyse tamamen boşaltılmıştır (Öktem 2022).

Şekil 16. Santa Antik Kenti (Yazarın arşivinden)

Satala Antik Kenti (Şekil 16), Gümüşhane ilinin Kelkit ilçesine bağlı Sadak köyü sınırları içerisinde yer almaktadır. Sadak köyü bulunduğu konum nedeniyle stratejik öneme sahip bir yerleşim alanı olma özelliğini Hitit, Urartu, Med, Pers-Sasani, Roma ve Bizans Dönemlerinde sürdürmüştür (Dikmen ve Toruk 2015). Satala Antik Kenti'nin inşa edildiği

tarihler tam olarak bilinmemektedir ancak İmparator Nero Döneminde (54-68) doğu seferlerinde yer aldığı iddia edilmektedir. İçerisinde hamam, su sarnıcı, bazilika, kale gibi yapıların bulunduğu antik kentte 2017 yılında başlayan arkeolojik çalışmalar (Yıldırım 2020), günümüzde Karadeniz Teknik Üniversitesi Arkeoloji bölümü tarafından sürdürülmektedir.

Şekil 17. Satala Antik Kenti (Yazarın arşivinden)

Krom Vadisi

Kurum, Kromni, Kromnainoi, Korom, Gurom isimleri ile bilinen ve bugün yaygın olarak “Krom” olarak anılan bölge; alanın coğrafi yapısından kaynaklanan keskin kayalıklar ve dik arazi koşulları sebebi ile “kaya, kayalık” anlamı taşıyan “Kromni” kelimesinden adını almaktadır (Erüz vd 2010). Arazi çalışması süresinde Krom Vadisi isminin nereden geldiği yerel halka sorulmuştur ve Krom Vadisi’ne köyde yaşayan insanların soba bacalarını Krom deresinde temizlenirken kurumların derenini rengi değiştirmesi ile “Krom, Kurum” adını verildiği öğrenilmiştir. Ayrıca “Krom” Rumca’da “kurumi; ateş dumanı veya baca dumanı” anlamı taşımaktadır ve yöre halkının söylemleri ile örtüşmektedir (Erüz 2009).

Şekil 18. Krom Vadisi Yağıldere Köyü (Anonim 2023)

Krom bölgesi (Şekil 17), Gümüşhane iline bağlı Olucak (İmera), Yağıldere, Dumanlı ve Yağmurdere köylerini kapsamaktadır. Krom Vadisi 19. yüzyılda Torul kazasına bağlı en büyük köylerden biri olarak kayıtlara geçmiştir (Şekil 19). Krom Vadisi'nde yaşayan halkın farklı dinlere mensup oldukları ve 18 Şubat 1856 yılında Gülhane'de ilan edilen Islahat Fermanı sonrasında Hristiyan sayısında büyük bir artış olduğu da bilinmektedir (Özgören 2019). Islahat Fermanının yayınlanmasının ardından bölgede yaşayan halk kendi dinlerini rahat bir şekilde yaşayabilme konusunda özgürleşmiştir. Bu doğrultuda da, 1856 yılından sonra Krom Vadisinde yeni kilise, manastır ve şapel yapıları yapılmaya başlamıştır.

Diğer taraftan, Islahat Fermanının ilanından sonra bölgede varlık gösteren Pontus-Rum çetelerinde de artış olmuştur. Birinci Dünya Savaşının ardından Karadeniz bölgesinde devam eden Pontus-Rum çetelerinin ayaklanmaları devam etmiştir. Ancak, 23 Nisan 1920 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kurulması ile meclis bu çeteler hakkında önemli kararlar almıştır. 1923 yılında imzalanan Lozan Barış Antlaşmasına göre; Türkiye-Yunanistan arasında başlatılan nüfus mübadelesi 6 Şubat 1923 yılına kadar sürmüştür (Çelik 2019). Bu mübadele ile Gümüşhane'de bulunan Rum nüfusun büyük bir bölümü Yunanistan'a göç etmek zorunda kalarak, bir çok yapıyı ve eşyayı geride bırakmıştır.

Krom Vadisi, Trabzon Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü tarafından Arkeolojik Sitler, Koruma Ve Kullanma Koşulları - 658 sayılı ilke kararı ile 3. derece arkeolojik sit alanı olarak ilan edilmiştir. 658 sayılı ilke kararına göre 3. derece arkeolojik sit alanları; *“Koruma - kullanma kararları doğrultusunda yeni düzenlemelere izin verilebilecek arkeolojik alanlardır.”* Trabzon Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü tarafından 2024

yılında alınan verilere göre; Gümüşhane il sınırları içinde tescillenmiş 109 kiliseden, 34 kilise Krom Vadisi'nde yer almaktadır. Günümüzde bu kiliselerden yedisi Dumanlı Köyü'nde, altısı Olucak (İmera) Köyü'nde ve yirmi biri ise Yağlıdere Köyünde (Şekil 18) bulunmaktadır.

Şekil 19. Krom Vadisi, Alikinos Mahallesi (Yazarın arşivinden)

Şekil 20. Krom Vadisi köylerinin haritadaki yeri (Anonim 2024b)

Çalışmanın Yöntemi

Bu araştırma kapsamında Krom Vadisi 19. yüzyıl kiliselerinin ortaya konulması ve Anadolu'da aynı dönemde inşa edilmiş kiliseler ile karşılaştırmalı olarak analiz edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada, öncelikle dini yapı mimarisinin gelişimi edebiyat taraması sonucunda incelenmiştir. Ardından Anadolu'da kilise yapılarının ortaya çıkışı ele alınmıştır. Hristiyanlık için önemli bir merkez haline gelen Anadolu'da 1453 yılından sonra kilise inşa faaliyetlerinin azalması ve 19. yüzyılda yeniden kilise yapımına başlanmasının sosyal ve siyasi yönden etkileri ele alınmıştır. Anadolu kiliselerinden edebiyat taraması sonucunda seçilen örnekler üzerinden ikincil kaynaklara dayalı olarak bilgi üretilmiştir. Krom Vadisi kiliseleri ile aynı dönemde inşa edilmiş diğer Anadolu kiliselerinin karşılaştırılmasında kullanılacak ve bu araştırma kapsamında üretilen bilgi Tablo 2 ve özet olarak Tablo 3'de sunulmuştur. Çalışmanın bir diğer konu başlığını oluşturan koruma sorunsalı edebiyat taraması yolu ile araştırılarak ortaya konulmuştur. Ardından dini yapıların koruma sorunsalı ele alınarak, çalışmanın asıl konusu olan 19. yüzyıl Rum Ortodoks kiliselerine ve koruma sorunsalına odaklanılmıştır. Tablo 2'de yer alan kiliselerin koruma durumları ise, Kültür ve Turizm Bakanlığı Koruma Bölge Kurullarından sağlanan bilgiye dayalı olarak, Tablo 4'te ortaya konulmuştur.

Çalışma yöntemi olarak, karşılaştırmalı analiz tekniği kullanılarak kiliselerin ortak ve farklı yönlerinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Karşılaştırmalı analiz yöntemi, iki veya fazla verinin ortak ve farklı yönlerinin belirlenmesi için kullanılan bir tekniktir (Kaynak?). Karşılaştırmalı analiz yönteminin çalışmada kullanılması ile 19. yüzyılda Anadolu'da yapılan ve çalışma kapsamında seçilen on iki kilise ile çalışmanın örnek alanını oluşturan Krom Vadisi'nden seçilen on kilisenin ortak ve farklı özellikleri karşılaştırmalı analiz tablosu ile ortaya konularak tespit edilmiştir (Tablo 6).

Araştırmanın amacı ve yöntemi doğrultusunda çalışma kapsamında Anadolu genelinde 19. yüzyıl Rum Ortodoks kiliseleri için yapıldığı gibi Krom Vadisi kiliselerine ilişkin de ikincil kaynaklardan yararlanılarak bilgi üretilmiştir. Ayrıca Krom Vadisi araştırmanın örnek alanını oluşturduğundan saha çalışmasıyla da elde edilen bulguların sunulmasının ardından (Tablo 5), karşılaştırmalı analiz sonucunda elde edilen bulgular Tablo 6'de sunulmuştur. Araştırma kapsamında kiliselerin analizinde ve karşılaştırılmasında kullanılan kriterler yapıların mimari özelliklerine odaklanılarak günümüzdeki kullanım durumu, koruma durumu, tipolojisi, taşıyıcı sistemi ve malzemesi olarak belirlenmiştir.

Çalışmanın materyalini oluşturan Krom Vadisinde bulunan on kilise, arazi çalışması sonucunda, kroki çizme ve yerinde ölçme tekniği kullanılarak belgelenmiştir. Belgelenen

kiliseler Autocad programı kullanılarak çizilmiş ve ölçeklendirilmiştir. Arazi çalışması sonucunda kiliselerin korunma durumu ve yapı malzemesi incelenerek belgelenmiştir. Ayrıca Trabzon Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'ndan kiliseler ile ilgili bilgiler alınarak Krom Vadisi'nde belgelenen mimari yapıların envanter bilgileri ortaya konulmuştur. Çalışmanın materyalinin oluşturan kiliselere ilişkin birincil kaynaklardan elde edilen bilgiler ile alan çalışması sonucunda üretilen bilgiler bir araya getirilmiştir. Bu aşamanın sonucunda çalışmanın materyalini oluşturan kiliselerin envanter fişleri hazırlanmıştır. Ayrıca alan çalışması kapsamında araştırmanın örneğini oluşturan on kilisenin cephe fotoğrafları çekilerek Tablo 5'de kullanılmıştır. Bu yolla araştırma kapsamında ortaya konulan özellikle kiliselerin koruma durumları ile malzeme ve dokularına ilişkin bilgilerin, kiliselerin güncel fotoğrafları ile görünür hale getirilmesi amaçlanmıştır (Tablo 5).

Çalışmanın yöntemi doğrultusunda kuramsal çerçevede sunulan 19. yüzyıl Anadolu kiliseleri (Tablo 2) ve materyal kısmında sunulan 19. yüzyıl Krom Vadisi kiliseleri (Tablo 5) karşılaştırmalı analiz yolu ile bulgular bölümünde bir tablo üzerinden ortaya konulacaktır (Tablo 6). Ayrıca literatür taraması ile ortaya konulan dini yapıların koruma sorunsalı konusu Krom Vadisi Kiliseleri özelinde bu çalışmada elde edilen bulgular doğrultusunda ortaya konulmuştur. Çalışmanın materyalini oluşturan Krom Vadisi kiliselerinin önemi ve korunma durumları bulgular kısmında yer alan Tablo 5 ile kiliselerin günümüzdeki durumlarıyla ortaya konulmuştur. Son olarak bu araştırmanın amacı doğrultusunda Krom Vadisi kiliselerinin 19. yüzyıl Anadolu Rum Ortodoks kiliseleri ile benzerlik ve farklılıkları ortaya konulmuştur (Tablo 6).

Kısaca bu araştırma kapsamında 19. yüzyıl Anadolu Rum Ortodoks kiliselerinden Krom Vadisi kiliselerine ve korunma durumları ile araştırmanın örneğini oluşturan kiliselerin aynı dönemde Anadolu'da üretilmiş öne çıkan kiliseler ile ortaklık ve farklılıklarının ortaya izleyen bölümde ortaya konulmasıyla literatüre katkı yapılacaktır.

ARAŞTIRMA BULGULARI

Bu araştırmanın örneğini oluşturan ve maden kaynakları ile tanınan Krom Vadisi, maden kaynaklarının yanı sıra kireç taşı yataklarına da sahiptir. Kireç taşının özelliklerinden biri, kolay işlenebilir olmasıdır ve zamanla sertleşmesidir. Tablo 2’de de görüldüğü gibi 19. yüzyılda Anadolu’da inşa edilmiş kiliselerde yaygın olarak yerel malzeme ve yapım teknikleri kullanılmıştır. Bu durum Krom Vadisi Kiliseleri içinde geçerlidir. Bölgedeki kiliseler incelendiğinde, Tablo 3’de de görüldüğü gibi, yapıların beden duvarlarında kullanılan bir diğer malzemenin de moloz taş olduğu görülmüştür. Krom Vadisi kiliseleri yaygın olarak su basman seviyesine kadar moloz taş üzerine düzgün kesme taş duvar yapılarak inşa edilmiştir. Araştırma kapsamında incelenen kiliselerde ise düzgün kesme kireç taşı kullanıldığı görülmüştür. Sadece kiliselerde değil, Krom Vadisi’nde bulunan diğer yapılarda da kireç taşı kullanılmıştır. Diğer tarafta bölgenin coğrafi konumu ve iklim koşulları sebebiyle ahşap kaynaklarına erişimin kolay olduğu bilinmektedir. Bu nedenle yapılarda kapı, pencere, çatı gibi yerlerde ahşap kullanılmıştır. Beden duvarlarında kâgir duvar kullanılmıştır ve taşıyıcı sistemi yığmadır. İç taşıyıcı sistemde sütun, ahşap dikme, kemer, tonoz gibi yapı elemanları vardır. Kiliselerin genel olarak üç nefli ve apsisli oldukları görülmüştür.

Krom Vadisi’nde bulunan ve bu çalışmada örnek olarak incelenen on kiliseyi tek tek ele aldığımızda, (Tablo 5) birinci kilise Alikinos Kilisesi’dir. Kilise bazilika planlı ve üç neflidir. Taşıyıcı sistemi kemer, sütun ve tonozdan oluşmaktadır. Ortada büyük, yanlarda küçük olmak üzere üç apsis bulunur. Apsislerde içe doğru genişleyen birer pencere bulunur. Yığma yapı olan kilisede ahşap, kesme ve moloz taş kullanılmıştır. Kilise 30 Ocak 1923 yılında gerçekleşen mübadele sonrasında asıl işlevini kaybetmiştir. İlk zamanlar depo ve ahır olarak kullanılan kilise günümüzde kullanılmamaktadır. Koruma durumu iyidir.

Tablo 5’te yer alan ikinci kilise olan Zemberek Kilisesi’nde iç taşıyıcı sistem ve üst örtü sistemi tamamen yıkılmıştır. Kilise sütunlarla üç nefe ayrılmıştır. Kilisenin sadece beden duvarları vardır ve taşıyıcı sistem olarak sütun kaideleri bulunmaktadır. Bir büyük iki küçük apsis bulunan kilisenin apsislerinde bir pencere yer almaktadır. Kilisenin taş söveli bir girişi bulunmaktadır. Kuzey ve güney cephelerinde ikişer pencere bulunur. Alikinos Kilisesi gibi Zemberek Kilisesi’nde de ahşap ve düzgün kesme taş kullanılmıştır. Düzgün kesme taş bölgedeki kireç taşı ocaklarından elde edilmiştir.

Tablo 5’te görülen üçüncü kilise Mohora Kilisesi’dir. Mohora kilisesinin üst taşıyıcı sistemi ve içte yer alan sütunları tamamen yıkılmıştır. Kilisenin rölöve çizimde, sütun yerleri kaidelerinden belirlenmiştir. Bazilika planlı kilise üç neflidir. Üç apsisli kilisenin apsislerinde birer pencere bulunmaktadır. Güney cephesinde ve batı cephesinde birer giriş olmak üzere toplam iki girişi olan bir kilisedir. Kilisede güney cephede üç, kuzeyde iki pencere yer almaktadır. Taşıyıcı sistemi yığma ve sütunlardır. Yapının inşasında ahşap, kesme taş ve moloz kireç taşı kullanılmıştır. Kilise günümüzde kullanılmamaktadır ve kullanım durumu kötüdür.

Tablo 5’te yer alan dördüncü kilise olan Şamanlı Camii bugün camii olarak kullanılmaktadır. 19. yüzyıl kilisesi olan Şamanlı Camii üç nefli bir yapıdır. Doğu cephesinde bulunan üç apsis yıkılmıştır. Ancak arazi incelemesi sonucu apsislerin konumu ve büyüklüğü rölöve çizimine eklenmiştir. Kilisenin camiye dönüşme sürecindegeçirdiği restorasyon kapsamında batı cephesindeki orijinal girişi kapatılmış, ve yapıya farklı bir giriş odası eklenmiştir. Ayrıca eklenen bu girişe bir minare de inşa edilmiştir. Güneyde yer alan pencere açıklıkları camiye çevrilme esnasında nitelsiz ek olarak tanımlanabilecek pvc pencere ekleriyle kapatılmıştır. Koruma durumu orta olan kilise özgün halini yansıtmamaktadır. Kilisenin beden duvarlarında moloz taş ve kesme taş kullanılmıştır.

Tablo 5’teki beşinci kilise olan İmera Manastır Kilisesi olan yapının manastır kısmı günümüze ulaşmamış, ancak manastır duvarlarının bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Kilisenin doğu güney doğrultusunda yer alan bu kısmı günümüze restorasyon geçirerek ulaşmıştır. Bazilika planlı olan kilise, sütunlar ile üç nefe ayrılmıştır. İmera Manastır Kilisesi Krom Vadisi’nde bugüne ulaşmış tek kubbeli kilisedir. Güney cephesinde bir giriş ve iki penceresi bulunmaktadır. Giriş kısmındaki yer alan kitabede yapının yapım tarihi yer almaktadır. Ayrıca üç apsisli olan kilisenin apsislerinde birer pencere bulunmaktadır.

Tablo 5’te yer alan altıncı yapı Gavalak Büyük Kilisesidir. Kilise Alikinos Tepesinde yer almaktadır. Alikinos Tepesi erişim açısından zor bir alan olması sebebi ile rölöve çizimi Trabzon Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğünden alınan veriler doğrultusunda çizilmiştir. Kilisenin batıda sahip olduğu narteksinde iç kısmına bir kapı ile giriş sağlanmaktadır. Kilise bazilika planlı ve üç neflidir. Kuzeyde yer alan cephede dörtgen şeklinde bir oda oluşturulan bölüm yer almaktadır. Kilisenin doğu cephesinde üç apsis ve her apsisde birer pencere yer almakta ve kilisede yer yer freskler görülmektedir. Kilisenin inşasında malzeme olarak ahşap, moloz ve kesme kireç taşı kullanılmıştır. Kilisenin taşıyıcı sistemi Krom Vadisi’nde yer alan diğer kiliseler gibi sütunlar ve beden duvarlarıdır.

Tablo 5’te yer alan yedinci kilise Sarıoğlu Kilisesi’dir. Kilise bazilika planlıdır ve üç neflidir. Orta nef yan neflerden daha geniştir. Neflerin doğusunda apsisler bulunur. Ortada

bulunan apsisde ve yanlarda bulunan yan apsislerde birer pencere yer almaktadır. Kilisenin iç taşıyıcı sistemi ve üst örtüsü tamamen çökmüştür. Malzeme olarak kilisenin beden duvarlarında moloz taş kullanılmıştır. Köşe taşları, kapı ve pencere söveleri kesme kireç taşından yapılmıştır. Kapısının üzerinde bir kitabe yer alan kilisenin koruma durumu kötüdür.

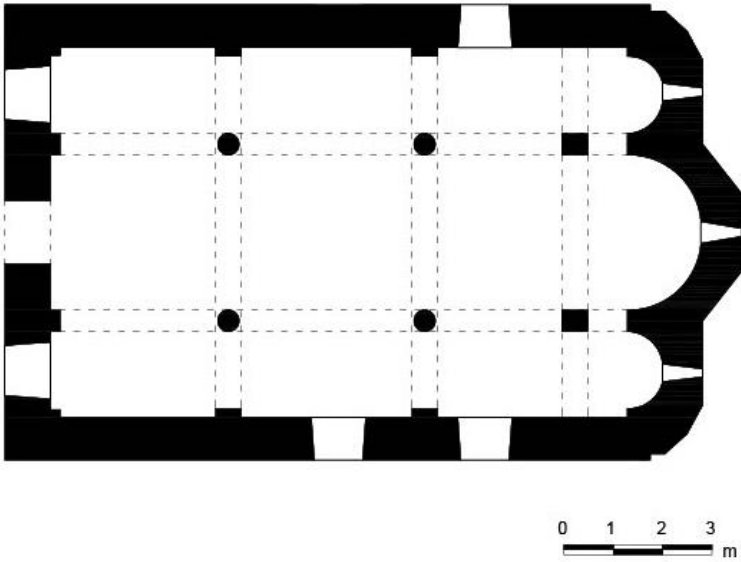
Tablo 5’ te yer alan sekizinci yapı Şamanlı Kilisesi’dir. Krom Vadisi’nde yer alan tek haç planlı kilisedir. Tek neflidir ve tek apsislidir. Apsiste bir adet mazgal pencere ile kuzey ve güney ceplerinde birer adet dörtgen penceresi bulunmaktadır. Batı cephesinde kapısı olan kilisenin beden duvarları moloz taştır ve köşelerde kesme taş kullanılmıştır. Şamanlı Kilisesinin koruma durumu kötüdür.

Tablo 5’te yer alan dokuzuncu yapı olan Livana Kilisesi, bazilika planlı ve üç neflidir. Batı cephesinde bir girişi bulunan kilisenin, güney cephesinde üç adet mazgal pencere vardır. Üç apsisli olan kilisenin apsislerinde pencere yoktur. Kilisenin yuvarlak kemerli bir girişi bulunmaktadır. Kilisenin iç kısmında bulunan fresklerin bazı bölümleri günümüze ulaşabilmiştir. Kilisenin iç taşıyıcı sistemi ve üst örtüsü tamamen yıkılmıştır. İçinde sütun kaideleri bulunan kilisenin rölöve çizimlerinde sütunların yeri bu kaidelere göre çizilmiştir. Kilisenin koruma durumu kötüdür.

Tablo 5’te yer alan, araştırmanın örneğini oluşturan son kilise Kayaaltı Kilisesi’dir. Kilise bazilika planlı ve üç neflidir. Kilisenin batı cephesinde kemerli bir girişi, güney cephesinde ise üç adet mazgal penceresi bulunmaktadır. Üç apsisi bulunan kilisede apsislerde pencere yoktur. Kilise Mohora Mahallesinde ulaşılması zor bir konumda bulunması sebebiyle, bu çalışma kapsamında, rölöve çizimi Trabzon Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğünden alınan veriler doğrultusunda yapılmıştır. Kilisenin koruma durumu kötüdür.

Bu araştırmaya konu olan Krom Vadisi’nde bulunan on kilisenin yukarıda sunulan mimari özellikleri dışında, araştırma kapsamında elde edilen veriler topoğrafyanın erişilebilirliği zorlaştırması ve arazi şartları nedeniyle 19. yüzyılda her mahallede kilise inşa edildiğini göstermektedir. Kiliselerin mevcut durumlarına bakıldığında ise çok sayıda kilise bulunan bir yerleşim alanı olmasına karşın, bu araştırma kapsamında incelenen kiliselerin birçoğunda çatı örtüsünün yıkılmış olduğu görülmüştür. Bu durum Krom Vadisi kiliselerinin koruma sorunları ile karşı karşıya olduklarını diğer bir ifade ile sürdürülebilirliklerinin tehdit altında olduğunu göstermektedir. Krom Vadisi’nde yer alan ve çatısı sağlam olan kilise yapılarında ise yaygın olarak içten kemer veya tonozlu beşik çatı kullanıldığı görülmüştür.

Tablo 5. 19. Yüzyıl Krom Vadisi Rum Ortodoks Kiliseleri ve Özellikleri

Krom Vadisi Kilise Envanter Belgesi		Alikinos Kilisesi	
Konum Bilgileri		Yapı Bilgileri	
İl	Gümüşhane	Tarih	19. Yüzyıl
İlçe	Torul	Yapı Türü	Kilise
Köy	Yağlıdere - Krom Vadisi	Kullanım Durumu	Kullanılmıyor
Mahalle	Alikinos Mahallesi	Koruma Durumu	İyi
Tipoloji	Taşıyıcı Sistem	Malzeme	Fotoğraf
Bazilika Plan	Kemer Sütun Tonoz Yığma	Ahşap Kesme ve Moloz Kireç Taşı	
Tanım			Tablo 5. Şekil 1. Alikinos Kilisesi (Yazarın Arşivinden)
14.70 x 10.62 m ölçülere sahip, üç nefli bazilika planlı kilisedir. Kilise girişi batı cephesindedir. Kapı, pencere açıklıklarında düzgün kesme kireç taşı kullanılmıştır. Beden duvarlarında 80 cm kaba yonu taş kullanılmıştır. Beşik tonozlu kırma çatı bulunur. Freskler vardır ancak birçoğu net okunmamaktadır. Çatıda düzgün taş plakalar kullanılmıştır.			
Rölöve			
			
Tablo 5. No 1. Alikinos Kilisesi Rölöve Çizimi (Ertürk 2024)			

Tablo 5. No 1. Alikinos Kilisesi Rölöve Çizimi (Ertürk 2024)

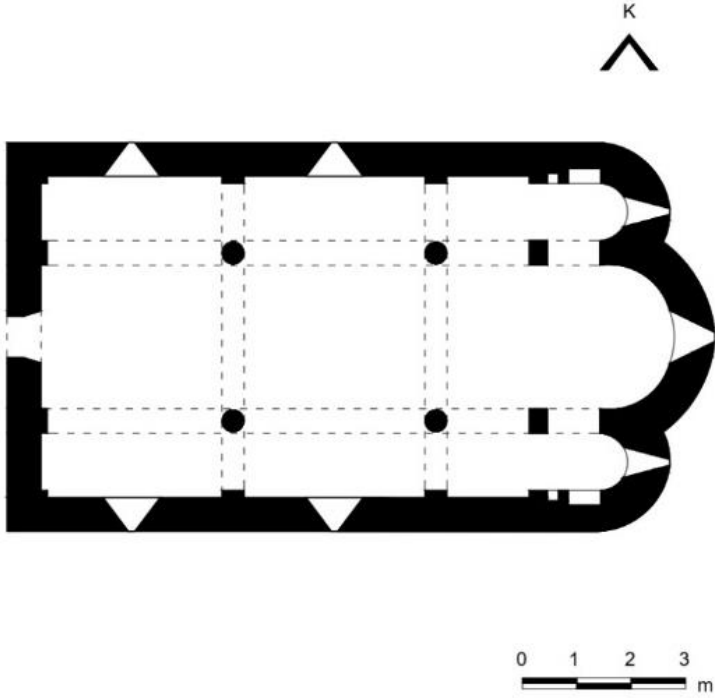
Tablo 5. (devamı)

Krom Vadisi Kilise Envanter Belgesi	Zemberek Kilisesi
--	-------------------

Konum Bilgileri	
İl	Gümüşhane
İlçe	Torul
Köy	Yağlıdere - Krom Vadisi
Mahalle	Zemberekli Mahallesi

Yapı Bilgileri	
Tarih	19. Yüzyıl
Yapı Türü	Kilise
Kullanım Durumu	Kullanılmıyor
Koruma Durumu	Kötü

Tipoloji	Taşıyıcı Sistem	Malzeme	Fotoğraf
Bazilika Plan	Sütun Yığma	Ahşap Kesme Ve Moloz Kireç Taşı	
Tanım			Tablo 5. Şekil 2. Zemberek Kilisesi (Yazarın Arşivinden)
10.70 x 8.70 m ölçülere sahiptir ve bazilika planlıdır. Nefler dıştan yuvarlaklıktır. Düzgün kesme taştan yapılmış girişe sahiptir. Krom Vadisi'nde taş süslemenin yapıldığı tek kilisedir. İç taşıyıcı sistemi ve üst örtüsü tamamen yıkılmıştır. Yapının sadece beden duvarları vardır.			

Rölöve

Tablo 5. No 2. Zemberek Kilisesi (Ertürk 2024)

Tablo 5. (devamı)

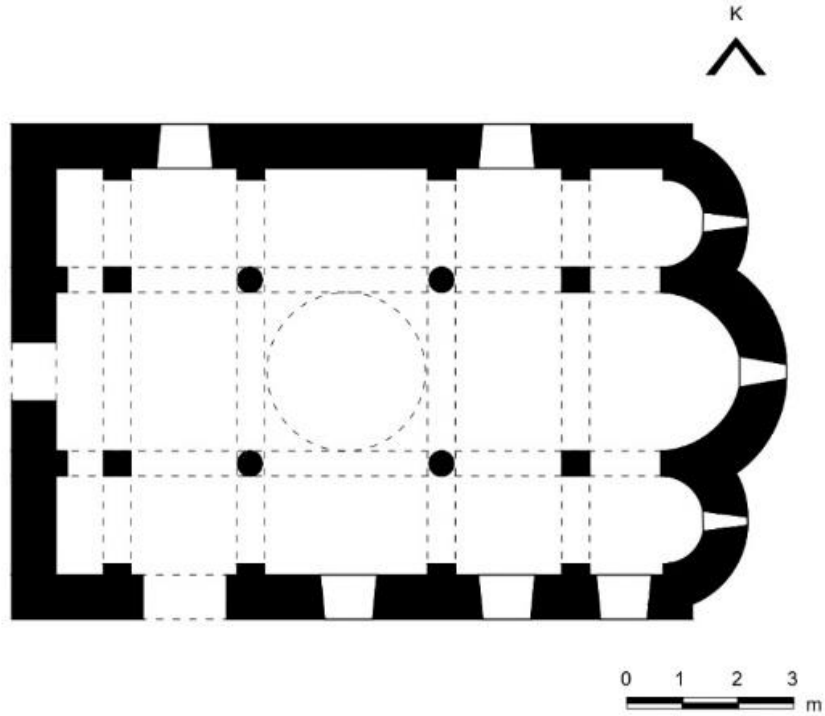
Krom Vadisi Kilise Envanter Belgesi	Mohara Kilisesi
--	------------------------

Konum Bilgileri	
İl	Gümüşhane
İlçe	Torul
Köy	Yağlıdere - Krom Vadisi
Mahalle	Mohara Mahallesi

Yapı Bilgileri	
Tarih	19. Yüzyıl
Yapı Türü	Kilise
Kullanım Durumu	Kullanılmıyor
Koruma Durumu	Kötü

Tipoloji	Taşıyıcı Sistem	Malzeme	Fotoğraf
Bazilika Plan	Sütun Beşik Tonoz Yığma	Ahşap Kesme Ve Moloz Kireç Taşı	
Tanım			Tablo 5. Şekil 3. Mohara Kilisesi (Yazarın Arşivinden)
14.20 X10.40 m ölçülere sahiptir ve bazilika planlıdır. Üst örtüsü ve iç taşıyıcı sistemi tamamen yıkılmıştır. Üç nefli bir kilisedir. Beden duvarları moloz taş, pencere, kapı, köşe taşları düzgün kesme kireç taşından yapılmıştır. Güney ve batı cephelerinde birer giriş vardır.			

Rölöve

Tablo 5. No 3. Mohara Kilisesi Rölöve Çizimi (Ertürk 2024)

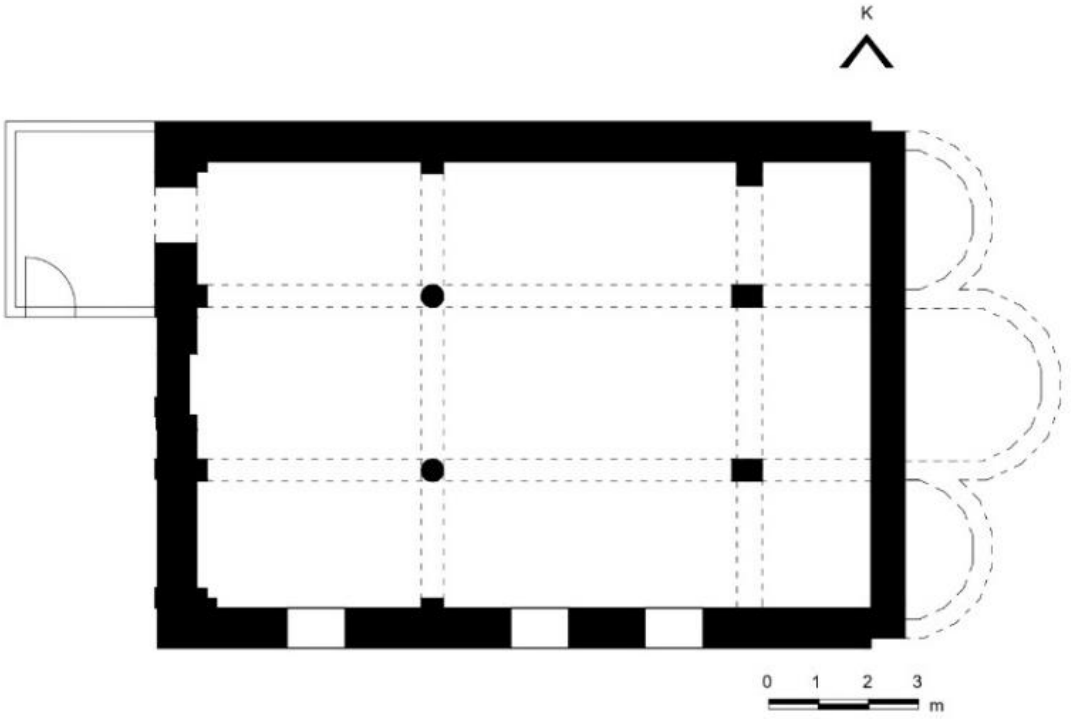
Tablo 5. (devamı)

Krom Vadisi Kilise Envanter Belgesi	Şamanlı Camii
--	----------------------

Konum Bilgileri	
İl	Gümüşhane
İlçe	Torul
Köy	Yağlıdere - Krom Vadisi
Mahalle	Şamanlı Mahallesi

Yapı Bilgileri	
Tarih	19. Yüzyıl
Yapı Türü	Kilise
Kullanım Durumu	Camii
Koruma Durumu	Orta

Tipoloji	Taşıyıcı Sistem	Malzeme	Fotoğraf
Bazilika Plan	Sütun Kemer Yığma	Ahşap Kesme Ve Moloz Kireç Taşı	
Tanım 14.20 x 10.50 m ölçülere sahip, bazilika planlı, üç nefli bir kilisedir. Doğu cephesinde bulunan üç apsis yıkılmıştır. Batı cephesine camiye dönüştürülmesinden kaynaklı bir giriş ve minare eklenmiştir. Kilisenin güney cephesine pencereler plastik pencereler takılmıştır. Kırma çatılı üst örtüye sahiptir.			Tablo 5. Şekil 4. Şamanlı Camii (Yazarın Arşivinden)

Rölöve

Tablo 5. No 4. Şamanlı Camii Rölöve Çizimi (Ertürk 2024)

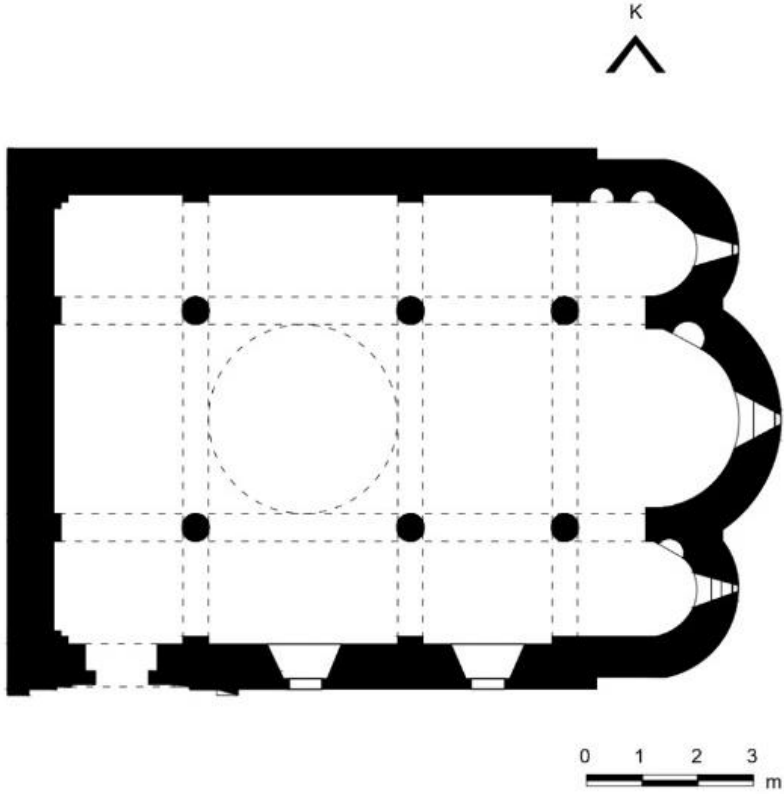
Tablo 5. (devamı)

Krom Vadisi Kilise Envanter Belgesi	İmera Manastır Kilisesi
--	--------------------------------

Konum Bilgileri	
İl	Gümüşhane
İlçe	Torul
Köy	Yağlıdere - Krom Vadisi
Mahalle	Olucak Mahallesi

Yapı Bilgileri	
Tarih	19. Yüzyıl
Yapı Türü	Kilise
Kullanım Durumu	Kullanılmıyor
Koruma Durumu	İyi

Tipoloji	Taşıyıcı Sistem	Malzeme	Fotoğraf
Bazilika Plan	Sütun Beşik Tonoz Yığma	Ahşap Kesme ve Moloz Kireç Taşı	
Tanım			Tablo 5. Şekil 5. İmera Manastır Kilisesi (Yazarın Arşivinden)
13.90 x 9.80 m ölçülerine sahip kilise, bazilika planlı ve üç neflidir. Kubbeli bir kilisedir. Kapısındaki kitabeye göre 1859 yılında restore edilerek yenilenmiştir. Manastır günümüze ulaşamamıştır, ancak kilisesi yapılan restorasyonlar sonucunda iyi durumdadır.			

Rölöve
 Tablo 5. No 5. İmera Manastır Kilisesi Rölöve Çizimi (Ertürk 2024)

Tablo 5. (devamı)

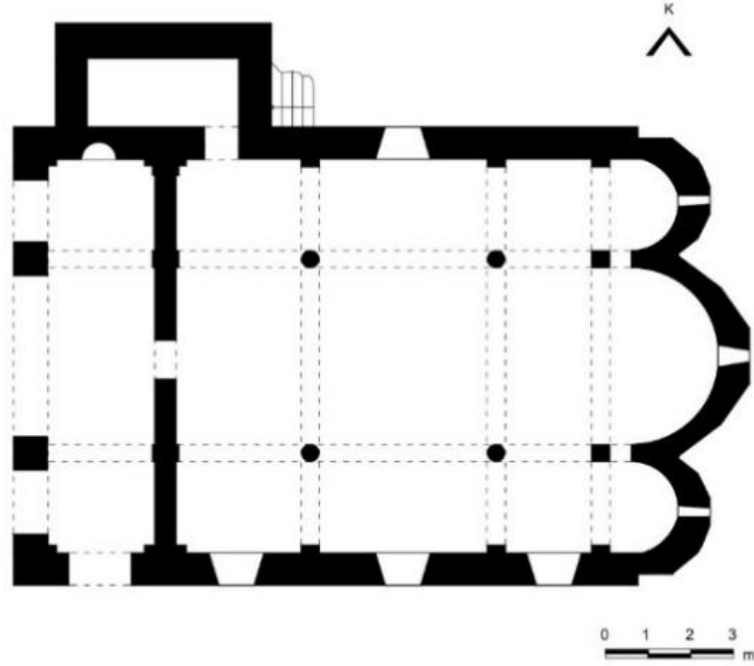
Krom Vadisi Kilise Envanter Belgesi	Gavalak Büyük Kilisesi
--	-------------------------------

Konum Bilgileri	
İl	Gümüşhane
İlçe	Torul
Köy	Yağlıdere - Krom Vadisi
Mahalle	Bulutayla Mahallesi

Yapı Bilgileri	
Tarih	19. Yüzyıl
Yapı Türü	Kilise
Kullanım Durumu	Kullanılmıyor
Koruma Durumu	Kötü

Tipoloji	Taşıyıcı Sistem	Malzeme	Fotoğraf
Bazilika Plan	Sütun Beşik Tonoz Yığma	Ahşap Kesme Ve Moloz Kireç Taşı	
Tanım			Tablo 5. Şekil 6. Gavalak Büyük Kilise (Yazarın Arşivinden)
16.25 x 11.90 m ölçülerine sahip, bazilika planlı üç nefli kilisedir. Kilisenin girişinde narteks bulunur. Beden duvarları moloz taş, kapı pencere, köşe taşları kesme taştır. Freskler yer yer görülebilmektedir. Yerleşim yerinden uzak Alikonos tepesinde yer alır. Krom Vadisi'nde narteksli olan tek yapıdır.			

Rölöve

Tablo 5. No 6. Gavalak Büyük Kilise Rölöve Çizimi (Ertürk 2024)

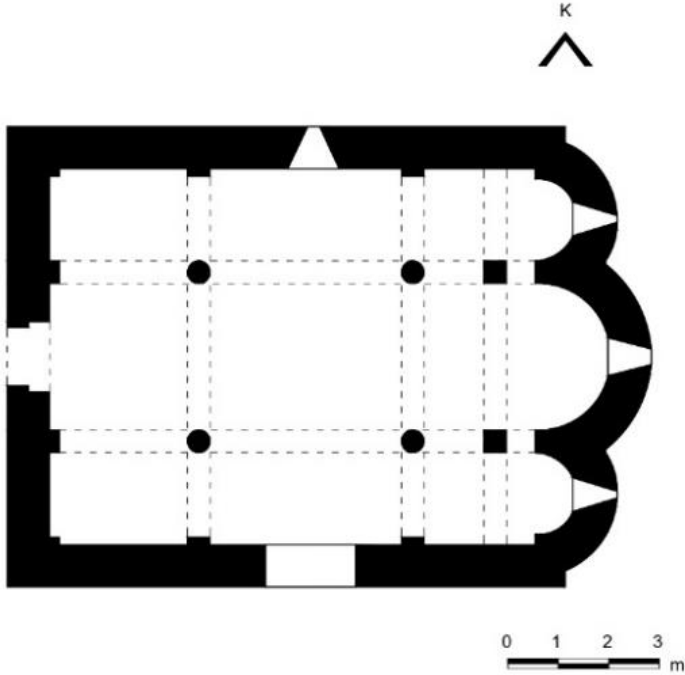
Tablo 5. (devamı)

Krom Vadisi Kilise Envanter Belgesi	Sarioğlu Kilisesi
--	--------------------------

Konum Bilgileri	
İl	Gümüşhane
İlçe	Torul
Köy	Yağlıdere - Krom Vadisi
Mahalle	Sarioğlu Mahallesi

Yapı Bilgileri	
Tarih	19. Yüzyıl
Yapı Türü	Kilise
Kullanım Durumu	Kullanılmıyor
Koruma Durumu	Kötü

Tipoloji	Taşıyıcı Sistem	Malzeme	Fotoğraf
Bazilika Plan	Sütun Beşik Tonoz Yığma	Ahşap Kesme Ve Moloz Kireç Taşı	
Tanım			Tablo 5. Şekil 7. Sarioğlu Kilisesi (Yazarın Arşivinden)
11.50 x 9.70 m ölçülere sahip, bazilika planlı ve üç nefli kilisedir. Üst örtüsü ve taşıyıcı iç taşıyıcı sistemi tamamen çökmüştür. Doğu cephesinde dışa taşmış üç apsis bulunur. Kuzeyde küçük mazgal pencere ve güneyde büyük bir dörtgen pencere bulunur. Beden duvarları moloz, kapı, pencere düzgün kesme taşır.			

Rölöve

Tablo 5. No 7. Sarioğlu Kilisesi Rölöve Çizimi (Ertürk 2024)

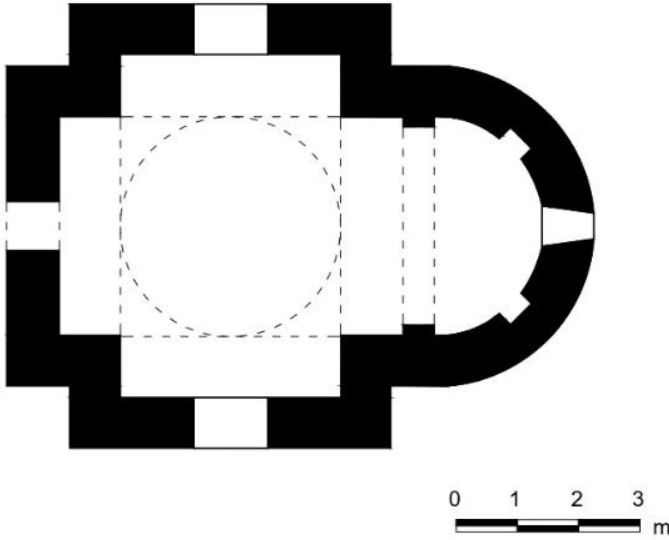
Tablo 5. (devamı)

Krom Vadisi Kilise Envanter Belgesi	Şamanlı Kilisesi
--	-------------------------

Konum Bilgileri	
İl	Gümüşhane
İlçe	Torul
Köy	Yağlıdere - Krom Vadisi
Mahalle	Ortayayla Mahallesi

Yapı Bilgileri	
Tarih	19. Yüzyıl
Yapı Türü	Kilise
Kullanım Durumu	Kullanılmıyor
Koruma Durumu	Kötü

Tipoloji	Taşıyıcı Sistem	Malzeme	Fotoğraf
Haç Plan	Yığma Kubbe	Ahşap Kesme Ve Moloz Kireç Taşı	
Tanım			Tablo 5. Şekil 8. Şamanlı Kilisesi (Yazarın Arşivinden)
9.40 x 7.20 m ölçülerine sahiptir ve Krom Vadisi'ndeki tek haç planlı kilisedir. Dikdörtgen şekilli iki pencereye ve apsiste bir mazgal pencereye sahiptir. Tek girişi batıdadır. Duvarlar moloz taştan yapılmıştır. Pencere ve kapı söveleri kesme taştır.			

Rölöve

Tablo 5. No 8. Şamanlı Kilisesi Rölöve Çizimi (Ertürk 2024)

Tablo 5. (devamı)

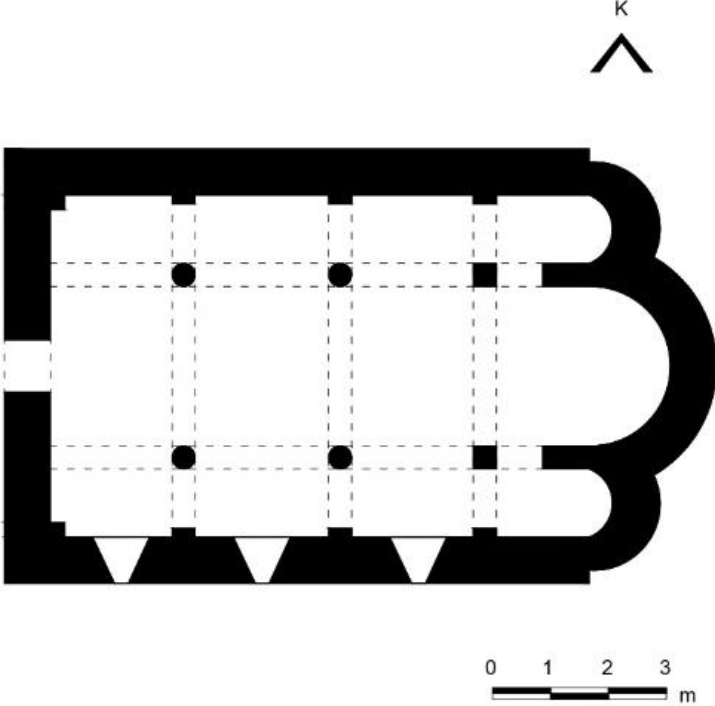
Krom Vadisi Kilise Envanter Belgesi	Livana Kilisesi
--	------------------------

Konum Bilgileri	
İl	Gümüşhane
İlçe	Torul
Köy	Yağlıdere - Krom Vadisi
Mahalle	Livana Mahallesi

Yapı Bilgileri	
Tarih	19. Yüzyıl
Yapı Türü	Kilise
Kullanım Durumu	Kullanılmıyor
Koruma Durumu	Kötü

Tipoloji	Taşıyıcı Sistem	Malzeme	Fotoğraf
Bazilika Plan	Yığma Sütun	Ahşap Kesme Ve Moloz Kireç Taşı	
Tanım			
11.50 x 7.50 m ölçülerinde bazilika planlı ve üç nefli bir kilisedir. Kilisenin üst örtü ve iç taşıyıcı sistemi tamamen yıkılmıştır. Yuvarlık kemerli bir girişi bulunur. Fresklerdeki resimlerin bazıları okunabilmektedir.			Tablo 5. Şekil 9. Livana Kilisesi (Yazarın Arşivinden)

Tablo 5. Şekil 9. Livana Kilisesi (Yazarın Arşivinden)

Rölöve

Tablo 5. No 9. Livana Kilisesi Rölöve Çizimi (Ertürk 2024)

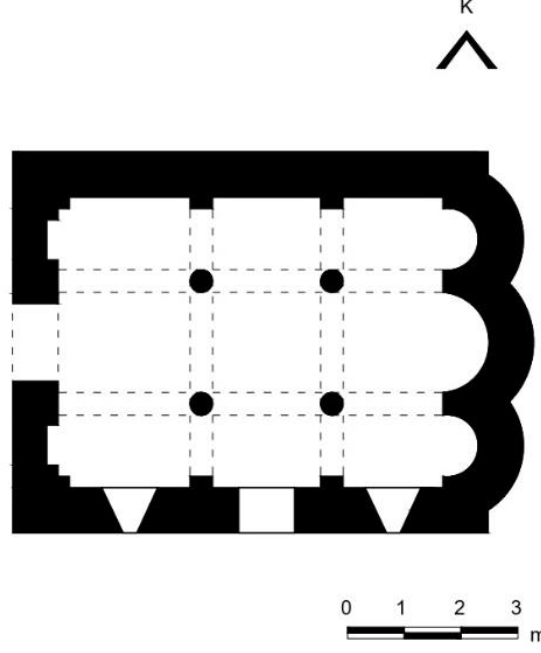
Tablo 5. (devamı)

Krom Vadisi Kilise Envanter Belgesi	Kayaaltı Kilisesi
--	--------------------------

Konum Bilgileri	
İl	Gümüşhane
İlçe	Torul
Köy	Yağlıdere - Krom Vadisi
Mahalle	Mohara Mahallesi

Yapı Bilgileri	
Tarih	19. Yüzyıl
Yapı Türü	Kilise
Kullanım Durumu	Kullanılmıyor
Koruma Durumu	Kötü

Tipoloji	Taşıyıcı Sistem	Malzeme	Fotoğraf
Bazilika Plan	Yığma Sütun	Ahşap Kesme Ve Moloz Kireç Taşı	
Tanım			Tablo 5. Şekil 10. Kayaaltı Kilisesi (Yazarın Arşivinden)
6.50 x 9.10 m ölçülerine sahip kilise, bazilika planlı ve üç neflidir. Kemerli bir girişe sahiptir. Güney cephede ortada dörtgen, yanlarda mazgal olmak üzere üç pencere bulunur. Taşıyıcı sistem ve üst örtü yıkılmıştır.			

Rölöve

Tablo 5. No 10. Kayaaltı Kilisesi Rölöve Çizimi (Ertürk 2024)

Tablo 6. 19. Yüzyıl Anadolu Kiliseleri ve Krom Vadisi Rum Ortodoks Kiliseleri Özellikleri

Anadolu 19. Yüzyıl Kiliseleri	Kullanımı	Koruma Duruma	Tipolojisi	Taşıyıcı Sistem	Malzeme
Büyükdere Aya Paraskevi Kilisesi	Kullanılmıyor	İyi - Niteliksiz ek	Bazilika	Yığma	Taş, tuğla, ahşap
Silivrikapı Panagia Kilisesi	Kullanılmıyor	Kötü	Bazilika	Yığma	Taş, ahşap, mermer
Edirnekapı Ayios Yeorgios Kilisesi	Restore edildi	İyi	Bazilika	Yığma	Taş, ahşap, kiremit
Ayios Ioannes Kilisesi	Kullanılmıyor	Kötü	Bazilika	Yığma	Taş, mermer
Taksiarhis Kilisesi	Restore edildi Önceden depo	İyi Kötü	Bazilika	Yığma	Taş, demir, mermer
Yanartaş Rum Kilisesi	Kullanılmıyor	Kötü	Bazilika	Yığma	Taş, demir
Kayabağ Kilise I	Kullanılmıyor	Kötü	Bazilika	Yığma	Taş
Hagios Prokopios Kilisesi	Kullanılmıyor	Kötü	Bazilika	Yığma	Taş, demir
Panagia Kilisesi	Camii	İyi	Bazilika	Yığma	Taş, ahşap
Çevrepınar Köyü Kilisesi	Kullanılmıyor	Kötü	Bazilika	Yığma	Taş
Yason Kilisesi	Kullanılmıyor	İyi	Bazilika	Yığma	Taş, harç
Demirciler Kilisesi	Camii	İyi	Bazilika	Yığma	Taş
Krom Vadisi 19. Yüzyıl Kiliseleri	Kullanımı	Koruma Duruma	Tipolojisi	Taşıyıcı Sistem	Malzeme
Alikinos Kilisesi	Kullanılmıyor	İyi	Bazilika	Yığma	Kireç Taşı, ahşap
Zemberek Kilisesi	Kullanılmıyor	Kötü	Bazilika	Yığma	Kireç Taşı, ahşap
Mohora Kilisesi	Kullanılmıyor	Kötü	Bazilika	Yığma	Kireç Taşı, ahşap
Şamanlı Camii	Camii	Orta - Niteliksiz ek	Bazilika	Yığma	Kireç Taşı, ahşap
İmera Manastır Kilisesi	Kullanılmıyor	İyi - Restore edildi	Bazilika	Yığma	Kireç Taşı, ahşap
Gavalak Büyük Kilise	Kullanılmıyor	Kötü	Bazilika	Yığma	Kireç Taşı, ahşap
Sarioğlu Kilisesi	Kullanılmıyor	Kötü	Bazilika	Yığma	Kireç Taşı, ahşap
Şamanlı Kilisesi	Kullanılmıyor	Kötü	Haç Plan	Yığma	Kireç Taşı, ahşap
Livana Kilisesi	Kullanılmıyor	Kötü	Bazilika	Yığma	Kireç Taşı, ahşap
Kayaaltı Kilisesi	Kullanılmıyor	Kötü	Bazilika	Yığma	Kireç Taşı, ahşap

Son olarak, Tablo 2 ve 3’de sunulan 19. Anadolu Rum Ortodoks kiliseleri ile Tablo 5’de sunulan Krom Vadisi kiliseleri karşılaştırılması sonucu elde edilen bulgular Tablo 6’da sunulmuştur. Tablo 6’da da görüldüğü gibi bu araştırma kapsamında çalışılan toplam yirmi iki kilisenin iki farklı plan tipolojisine sahip olduğu saptanmıştır. Kiliselerin yirmi biri bazilika planlıdır, bir tanesi ise haç planlıdır. Bu nedenle, çalışmaya konu olan Krom Vadisi kiliseleri de dâhil olmak üzere incelenen 19. yüzyıl Anadolu Rum Ortodoks kiliselerinde bazilika planın yaygın olduğu görülmektedir. Tablo 6’da görüldüğü gibi karşılaştırmaya konu olan yirmi iki kilisenin de taşıyıcı sistemi yığma tekniği ile inşa edilmiştir. Çalışmada ele alınan kiliseler malzemeleri bağlamında değerlendirildiğinde ahşap kullanımının benzer özellikler gösterdiği, mermer, taş ve demirin farklı özellikler gösterdikleri görülmüştür. Kiliselerde kullanılan malzemeler yerel malzemelerden seçilmesi sebebi ile yere ve bölgeye göre değişmektedir. Örneğin Balıkesir Cunda’da bulunan Taksiarhis Kilisesi’nde kullanılan sarımsak taşı bölgenin yerel malzemesidir. Krom Vadisi’nde kullanılan kireç taşı ise bölgenin yerel olarak kireç taşı kaynaklarına ev sahipliği yapması ile açıklanmaktadır. Yapıların bulunduğu bölgede bulunan malzemenin kullanılması yapının inşasının hızlı ve kolay olmasını sağlamıştır. 19. yüzyılda hızlı bir kilise ve manastır inşa sürecinin yaşanmasında yerel malzeme kullanımının etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Kiliseler koruma durumları bağlamında değerlendirildiğinde, Türkiye’de Kiliselerin Korunması başlığında belirlenen ICOMOS (2003) koruma kriterleri dikkate alınmıştır. Yapının cepheleri, taşıyıcı sistemi, kullanım durumunun güvenli olması, yapının bir bütün halinde korunuyor olması ve yapının özgün değerlerini kaybetmemiş kriterlerini sağlıyorsa “iyi”, sağlamıyorsa “kötü” tanımlaması yapılmıştır. Bu bölümde farklı olarak yeni bir kriter eklenmiştir. ICOMOS (2023)’ta belirlenen yapıya geri dönüşü olmayan müdahaleler yapılmasından kaçınılmalıdır maddesine bağlı olarak Tablo 6’da geri dönülemez müdahalelerde bulunulan Şamanlı Camii işlev değişikliği ile birlikte niteliksiz eklere maruz kalmıştır ve apsis bölümü yıkılmıştır. Krom Vadisi kiliselerinin özgün değerini taşıması, malzeme ve taşıyıcı sistem anlamında ayakta durması sebebiyle koruma durumu “orta” tanımlaması yapılmıştır.

Tablo 6’da incelenen kiliselerin koruma durumu incelendiğinde, yirmi iki kiliseden sekizinin iyi durumda olduğu fakat iyi durumda olan kiliselerden birinde niteliksiz ekler olduğu saptanmıştır. Bir kilise ise orta durumdadır fakat niteliksiz ek ile müdahale edilmiştir. Kalan on üç kilise kötü durumdadır. Kötü durumda olan tüm kiliselerin kullanılmadıkları veya mübadele sonrasında depo ve ahır yapıları olarak kullanıldıkları görülmüştür. Çalışmada sunulan yirmi iki kiliseden üç kilise bugün camii olarak kullanılmakta olup, kalan on dokuz kilise

kullanılmamaktadır. Camii olarak kullanılan üç kiliseden Panagia Kilisesi ve Demirciler Kilisesi iyi durumda iken; Şamanlı Camii niteliksiz ekler ile özgün yapısını kaybetmiştir. Kullanılmayan veya restorasyonu yapılan beş kilise olan Büyükdere Aya Paraskevi Kilisesi, Edirnekapı Ayios Yeorgios Kilisesi, Taksiarhis Kilisesi, Yasın Kilisesi ve Alikinos Kilisesi iyi durumdadır. Bu araştırma kapsamında birincil ve ikincil kaynaklardan yararlanılarak üretilen Tablo 6'da da görüldüğü gibi kiliselerin kullanım durumları bu dini yapıların koruma durumlarını farklı ölçeklerde etkilemektedir. Örneğin kullanılmayan Alikinos Kilisesi iyi durumdadır fakat camii olarak kullanılan Şamanlı Camii niteliksiz ekler ile özgünlüğünü koruyamamıştır. Dini yapı olarak işlevini kaybeden ve depo olarak kullanılan Taksiarhis Kilisesi'nin depo olarak kullanıldığı dönemde kötü durumda olduğu, ancak restorasyon geçirmesi ile durumunun günümüzde iyi olduğu görülmüştür.

Kısaca, araştırmanın bu bölümünde birincil ve ikincil kaynaklardan elde edilen bulgular, çalışmanın örnek alanı ve yapılarını oluşturan Krom Vadisinde bulunan on kilise özelinde ortaya konulmuştur. Ardından çalışmanın amacı doğrultusunda aynı dönemde inşa edilmiş on iki Anadolu Rum Ortodoks kilisesi ile karşılaştırmalı analiz tekniği ile karşılaştırılmıştır. Bunun sonucunda araştırmaya konu olan kiliselerin benzerlik ve farklılıkları ile korunma durumlar ortaya konulmuştur. İzleyen bölümde araştırma kapsamında elde edilen bulgulardan hareketle çalışmanın sonucu sunulacak ve sonuçlar üzerinden tartışma sürdürülecektir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışma kapsamında 19. yüzyıl Anadolu kiliselerinin ve Krom Vadisi kiliselerinin özelliklerinin ortaya konularak, karşılaştırmalı analiz yöntemiyle 19. yüzyılda inşa edilen Krom Vadisi kiliselerinin, aynı dönemde inşa edilen Anadolu kiliseleri ile benzerlik ve farklılıklarının saptanması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda araştırma kapsamında Anadolu’da Rum Ortodoks kilise mimarisinin tarihsel gelişiminin ve 19. yüzyılda yapılan Rum Ortodoks kiliselerin incelenmesi, 19. yüzyılda Krom Vadisi’nde yapılan Rum Ortodoks kiliselerin belgelenmesi ve özelliklerinin ortaya konulması, Krom Vadisi kiliselerinin mevcut durumlarının ve korunma sorunlarının ortaya konulması hedefleri belirlenmiştir.

Araştırmanın amacına ulaşmak için belirlenmiş birinci araştırma hedefi Anadolu’da Rum Ortodoks kilise mimarisinin tarihsel gelişiminin ve 19. yüzyılda yapılan Rum Ortodoks kiliselerin incelenmesidir. Anadolu’da 1453 yılında gayrimüslim halka getirilen dini yapı yapma kısıtlılığı, Tanzimat (3 Kasım 1839) ve Islahat (18 Şubat 1856) Fermanlarının ilanından sonra kaldırılmıştır. Bu durum çalışmanın da konusu olan 19. yüzyıl kiliselerinin inşa faaliyetlerine başlanmasına sebep olmuştur. Böylece Anadolu’nun farklı bölgelerinde yaşayan gayrimüslim halk kendi inançları yaşayabildikleri dini yapıları yapmaya başlamıştır. 19. yüzyıl Anadolu Rum Ortodoks kiliselerine örnek olarak bu çalışma kapsamında sunulan on iki kilise incelendiğinde, Tablo 2 ve Tablo 3’de görüldüğü gibi, ortak özelliklerinin bazilika planlı ve yığma olmaları olduğu görülmüştür. Ayrıca kiliselerin beden duvarlarının genellikle moloz ve düzgün kesme taş ile yapıldığı anlaşılmıştır. Ahşap genellikle hatıllarda, kapı ve pencerelerde kullanılan bir malzeme olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu araştırma kapsamında incelenen 19. yüzyıl Anadolu kiliselerinde pencere, kapı ve köşelerde düzgün kesme taş veya mermer kullanıldığı ortaya konulmuştur. Ayrıca dönem kiliselerinin genellikle üç nefli ve apsisli oldukları görülmüştür. Yaygın olarak nefler birbirinden sütunlar ile ayrılmıştır ve apsisler yarım kubbe ile kapatılmıştır. Kiliselerin malzeme olarak ortak yönlerinin taş olduğu fakat ahşap, demir ve mermerin de kullanılan malzemeler arasında yer aldığı görülmüştür. 19. yüzyıl Anadolu kiliseleri kapsamında incelenen on iki kilisede de dönemin yapım ve malzeme tekniklerinin kullanıldığı belirlenmiştir. Malzeme olarak bölgesel taşlardan ve mermer ocaklarından yararlanıldığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple de Anadolu’nun farklı bölgelerinde kullanılan malzemeler farklılaşmaktadır.

Diğer taraftan, araştırma kapsamında incelenen on iki 19. yüzyıl Anadolu Rum Ortodoks kilisesinden ikisi olan Panagia Kilisesi ve Demirciler Kilisesi bugün camii olarak kullanılmakta olup, iyi durumdadır. Edirnekapı Ayios Yeorgios Kilisesi ve Taksiarhis Kilisesi restore edilmiştir. Bu iki kilise bugün kullanılmamaktadır fakat iyi durumdadır. Benzer biçimde Büyükdere Aya Paraskevi ve Yason Kiliseleri de günümüzde kullanılmamaktadır fakat iyi durumdadır. Büyük Aya Paraskevi Kilisesinde niteliksiz ekler bulunmaktadır. Günümüzde kullanılmayan ve kötü durumda olan kalan altı kilise ise; Silivrikapı Panagia Kilisesi, Ayios Ioannes Kilisesi, Yanartaş Rum Kilisesi, Kayabağ Kilise I, Hagios Prokopios Kilisesi ve Çevrepınar Köyü Kilisesi'dir. Kiliselerin korunma sorunsalı bu bağlamda değerlendirildiğinde; kullanılmayan kiliselerin durumlarının kötü olduğu, kullanılan veya restorasyonu yapılan kiliselerin ise iyi durumda oldukları saptanmıştır. Diğer taraftan, kullanım amacına, diğer bir ifade ile işlevine göre de kiliselerin durumlarının değiştiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda örnek olarak sunulabilecek Taksiarhis Kilisesi'nin depo olarak kullanılıyorken koruma durumunun kötü olduğu; restorasyon sürecinden sonra ise koruma durumunun iyi olduğu saptanmıştır. Kiliselerin korunma sorunsalının kullanıma, restorasyona, eklere ve geçirdiği tarihi izlere bağlı olarak değiştiği, Can ve Karabacak (2022); Işık (2001); Açıkgöz ve Ahunbay (2008); Özden (2017); Ceylan (2017); Düzenli (2020); Ekin (2015); Kanmaz (2022) tarafından da ortaya konulduğu gibi bilinmektedir. Bununla beraber; koruma bilinci ile yaklaşılan yapılarda korumanın devamlı ve sürdürülebilir gerçekleştiği görülmüştür. Ancak koruma kullanma dengesi içerisinde korunan ve işlev değişikliğine maruz kalan, bu araştırmada örnek olarak incelenen kiliselerde ve restorasyon gören kiliselerde de kullanım durumuna bağlı olarak yapılan niteliksiz eklerin, yapıların günümüzdeki durumunu olumsuz etkiledikleri de görülmüştür.

Araştırmanın amacına ulaşmak için belirlenmiş ikinci araştırma hedefi 19. yüzyılda Krom Vadisi'nde yapılan Rum Ortodoks kiliselerinin belgelenmesi ve özelliklerinin ortaya konulmasıdır. Bu çalışma kapsamında 19. yüzyıl Krom Vadisi kiliselerinden on kiliseye odaklanılmıştır. Çalışmaya konu olan bu kiliselerin dokuzu bazilika planlı ve üç neflidir. Bir kilise (Şamanlı Kilisesi) haç planlıdır. Krom Vadisi kiliselerinde yapım tekniği olarak yığma kârgir taşıyıcı sistem olarak sütun, kemer ve tonoz kullanımı yaygındır. Yapı malzemeleri bölgedeki kireç taşı ocaklarından elde edilen düzgün kesme ve moloz kireç taşıdır. Ayrıca pencere ve kapı hatıllarında ahşap kullanıldığı belirlenmiştir. Kiliselerin hepsine batı yönünden giriş bulunmaktadır. İncelenen Krom Vadisi Kiliselerinden sadece birinde (Gavalak Büyük Kilisesi) narteks bölümü bulunmaktadır ve kiliseler apsislidir. Kiliseler tipoloji, malzeme ve taşıyıcı sistem açısından benzer özellik göstermektedir.

Çalışmanın üçüncü hedefi olan Krom Vadisi kiliselerinin mevcut durumlarının ve korunma sorunlarının ortaya konulması için, bugünkü durumları değerlendirildiğinde çalışılan on kiliseden ikisinin iyi (Alikinos Kilisesi ve İmera Manastır Kilisesi) ve birinin orta durumda (Şamanlı Camii) olduğu anlaşılmıştır. İyi durumda olan iki kiliseden İmera Manastır Kilisesi restore edilmiştir. Orta durumda olan Şamanlı Camii kilisesi ise bugün camii olarak kullanılmaktadır ve niteliksiz ekler ile kilise özgün halini kaybetmiştir. Ayrıca kilisenin apsis bölümü yıkılmıştır. Kalan yedi kilise ise kullanılmamaktadır ve kötü durumdadır. Krom Vadisi'nde incelenen on kilise koruma sorunsalı bağlamında ele alındığında; Krom Vadisi'nin şehir merkezinden uzak olması ve korunma durumlarının belli bir süre orada yaşayan halk tarafından belirlenmesi kiliselerin bugünkü durumunu olumsuz etkilemiştir. Hayvan barınağı, depo ve ahır olarak kullanılan yapılarda ise ayrıca malzeme bağlamında da koruma sorunları yaşandığı görülmüştür. Bölge halkı kiliselerin malzemelerini ev ve depo olarak inşaat yapımında kullanmıştır ve bu sebeple kiliselerin büyük çoğunluğunda sütun, çatı örtüsü, pencere ve kapı malzemeleri yoktur. Trabzon Kültür Varlıkları Koruma Bölge Müdürlüğü ve Gümüşhane Müzesi'nin yaptığı çalışmalar ile kiliseler ve tarihi yapılar belgelenecek koruma altına alınmıştır fakat bölgedeki koruma sorunları günümüzde halen devam etmektedir.

Çalışmada incelenen toplam yirmi iki kilisenin orijinal işlevleri veya Anadolu genelinde olduğu gibi Krom Vadisi'nde bulunan kiliselerinde sürdürülebilirliğinin risk altında olması, büyük ölçüde kiliselerin, aktif olarak kullanılmamasından ve/veya farklı dini inanışlara sahip yerel halkın kilise malzemelerini yerinden alarak başka yapıların inşasında kullanıyor olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda Krom Vadisi'nde birçok kilise yapısının halk tarafından depo ve/veya hayvan barınağı olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışma kapsamında Tablo 4'de de ortaya konulduğu gibi, bu araştırmaya konu olan Anadolu genelindeki yirmi iki kiliseden üçü camii olarak kullanılmaktadır. Bu kiliselerin mevcut durumları, farklı bir dinin ibadet mekânı olarak kullanılmasına karşın aktif olarak kullanıldıkları için, iyi ve/veya orta olarak değerlendirilebilir. Bu çerçevede çalışmaya konu olan ve cami olarak kullanılan Panagia Kilisesi ve Demirciler Kilisesi'nin koruma durumlarının iyi ve Şamanlı Camii olarak kullanılmakta olan Şamanlı Kilise'nin ise orta durumda olduğu değerlendirilmiştir. Bu iki örnekte olduğu gibi, ve literatürde de Solak ve Okuyucu (2022); Düzenli (2020); Bozdoğan vd (2006) tarafından tartışıldığı gibi, yapılar aktif olarak kullanıldıkları sürece bakımları yapıldığından sürdürülebilirlikleri sağlanmaktadır. Diğer taraftan kullanım amaçlarının değişmesi ve koruma ilkelerinden uzak bir biçimde sadece kullanımlarını sağlamak için yapılan niteliksiz ekler ile yapıların özgünlüğü bozulmaktadır, bu durum Şamanlı Cami örneğinde pencerelerde ve girişte yapılan eklerle gözlemlenmektedir.

Krom Vadisi özelinde dini yapıların korunma durumları değerlendirildiğinde, her ne kadar Anadolu'nun birçok bölgesinde 19. yüzyıl Rum-Ortodoks kiliselerinin korunması noktasında sorunlarla karşılaşılıyor olursa da, Krom Vadisi'nde sorunun derinleştiği görülmektedir. Bunun arkasındaki nedenin ise Krom Vadisi kiliselerinin herhangi bir amaçla aktif olarak kullanılmıyor ve sürdürülebilirlik kaygısı ile korunmuyor olmaları bulunmaktadır. Bu durum, Anadolu kültürel mirasının bir parçasını oluşturan kiliselerde ciddi tahribatlara ve geri dönülmesi zor koruma sorunlarının ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Krom Vadisi'nin 30 Ocak 1923 yılından sonra aktif bir yerleşim alanı olarak kullanılmaması ile birlikte, bu bölgede yaşayan nüfus yoğunluğunun az olması ve bölge halkının hâkim inancının değişmesi bölgedeki kiliselerin koruma durumunu olumsuz etkilemiştir. Bu sebeple kiliseler farklı amaçlar için kullanılmaya başlanmıştır. Dini yapıların koruma süreçleri ele alınan yeniden işlevlendirme ve sürekli kullanım koruma sorunlarının çözümünde bir alternatif olarak değerlendirilse dahi, dini yapı mimarisinde, Fatih Sultan Mehmet'in Ayasofya'da ortaya koymuş olduğu gibi, saygın bir kullanım gerekmektedir. Bu sebeple Krom Vadisi'ndeki kiliselerin korunmasında, Şamanlı Camiinde kullanılan yeniden işlevlendirmenin aslında yapı özgünlüğünü ve yapının sürdürülebilirliğini sağlama bağlamında başarılı bir sonuç vermediği görülmektedir. Aksine yeniden işlevlendirilmeyen Alikinos Kilisesi'nin ise kullanılmamasına karşın iyi durumda olduğu görülmektedir. Buradan hareketle kilise mimarisinde özellikle çalışmanın örnek alanını oluşturan Krom Vadisi genelinde kiliselerin koruma sorunsalı ele alındığında, kiliselerin korunmasında yapının sürekli korunarak, bakım ve düzenli onarımı yapılacak bir yapı haline dönüştürülmesinin koruma faaliyetlerinin etkin bir şekilde sürdürülmesi açısından iyi bir çözüm olacağı anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, Anadolu'da değişen hâkim inanç sistemi nedeniyle kilise gibi farklı dinlerin ibadet mekânlarının, mevcut literatürde Açıkgöz ve Ahunbay (2008); Ceylan (2017) ve Düzenli (2020) tarafından da ortaya konulduğu gibi, koruma sorunları ile karşı karşıya oldukları görülmektedir. Diğer taraftan sürdürülebilirlikleri daha fazla tehdit altında olan yapıların aktif olarak kullanılmayan ve/veya yeniden işlevlendirilmeyen yapılar oldukları da bu çalışma kapsamında yapılan karşılaştırmalı analiz sonucunda ortaya konulmuştur.

Buradan hareketle bu araştırmanın önerisi; korunması gerekli kültür varlıklarının koruma kullanma dengesi ve koruma ilkeleri çerçevesinde değerlendirilmesiyle yapılara özgün bir değer kazandırılması yönündedir. Bu bağlamda özgün değer; yapının kendi özgün değerinin korunması şartıyla, yapıya farklı tarihsel dönemlerde ve farklı toplumlar tarafından kabul gören ve/veya görececek bir işlev kazandırılmasıdır. Anadolu coğrafyasında kültürel miras olarak

sıklıkla karşılaşılan kiliseler ancak bu sayede farklı inanç sistemlerinin hakim oldukları coğrafyalar içerisinde kendi özgün yapılarını koruyarak gelecek nesillere aktarılabilirler. Diğer taraftan kiliselerin restorasyon ve rekonstrüksiyon işlemleri sırasında özgünlüklerini kaybetmelerinin de bir koruma sorunu oluşturması sebebiyle bu işlemlerde önceliğin yapıların özgünlüğünü korumak olmasına dikkat edilmesi gerekmektedir. Ancak bu yolla günümüz dünyasında miras olarak devralınan korunması gerekli kültür varlıklarının gelecek nesillere aktarılacak tarihsel belgeler olarak sürdürülebilirlikleri sağlanabilir.

Sonuç olarak, toplumları inanç sistemlerinin mekansallaştığı önemli bir parçası olarak ortaya çıkan dini yapılar, aynı coğrafya üzerinde farklı toplumların hâkimiyet kazanmasıyla birlikte farklı inanç sistemleri içerisinde kalmaktadırlar. Bu durum da toplum ve dini yapı arasında oluşan arz talep ilişkisi, bu araştırmaya konu olan Krom Vadisi Kiliseleri örneğinde görüldüğü gibi, yeniden şekillenmektedir. Mevcut yapı, değişen inanç sistemine hizmet etmek için kullanılabildiği gibi, yok edilebilmekte ya da görmezden gelinebilmektedir. Tüm bu faktörler doğrultusunda çalışmada ele alınan kiliselerden de yola çıkarak dini yapılarda koruma sorunsalının, toplumda hâkim dinin değişmesi ile diğer dinlere ait dini yapılarda ortaya çıkmasının Anadolu genelinde yaygın bir koruma sorunu olduğu ifade edilebilir. Oysaki koruma bağlamında sürdürülebilirlik ve koruma bilinci arasındaki ilişki ele alındığında, Boito (2018)'nin vurguladığı gibi korumanın daha sürdürülebilir ve devamlı olmasında toplum bilinci önemli arz etmektedir. Koruma bağlamında aynı çizgide ICOMOS (1987)'de yayınlanan Washington Tüzüğü'nün on beşinci maddesinde belirtilen *“Halkın katılımını sağlamak ve katkıları yüreklendirmek için, okul yaşındaki çocuklardan başlayarak, bütün kentlileri bilgilendiren bir program hazırlanmalıdır.”* ifadesinde de halkın korumaya karşı bilinçlendirilmesinin önemi vurgulanmaktadır. Buradan hareketle farklı inanç sistemlerine ait olan yapıların özgün değerleriyle beraber korunması ve bölge tarihinin gelecek nesillere farklı unsurlarıyla doğru bir biçimde aktarılması açısından toplumsal bilinçlendirme ve bilinçli nesiller oluşturma önemi anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Açıkgöz, Ş. G., ve Ahunbay, Z., 2008. 19. Yüzyıl Kayseri Kiliseleri İçin Koruma Önerileri. İTÜDERGİSİ/a, 7(2), 26-37.
- Ahunbay, Z., 2010. Arkeolojik Alanlarda Koruma Sorunları Kuramsal Ve Yasal Açılardan Değerlendirme. TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi(8), 103-118.
- Akbulut, U., 2010. 1828-1829 Osmanlı – Rus Savaşında Gümüşhane ve Çevresi. İl Oluşunun 85. Yılında Gümüşhane Tarihi ve Ekonomisi Sempozyumu Tarih Bildirileri. Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane, 37-47.
- Aktel, M., 1998. Tanzimat Fermanını Toplumsal Yansıması. İdari ve İktisadi Bilimler Fakültesi Dergisi, 3(3), 177-184.
- Akyürek, E., 2015. İç Anadolu Bölgesi'nde Bizans Dönemi. Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri (TAY), Birinci Baskı.
- Alp, A. O., 2021. Erken Hristiyan ve Bizans Mimarlığına Giriş. (Birinci baskı). Eskişehir: Dorlion Yayınları.
- Anonim 2022a. <https://okuryazarim.com/kilise-plan-tipleri/> (22.12.2022).
- Anonim 2022b. <https://www.thebyzantinelegacy.com/basilica-maxentius> (22.12.2022)
- Anonim 2023. <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/gumushane/gezilecekyer/krom-vadisi> (10.03.2023)
- Anonim 2024a. <https://view.genially.com/650ee3c11fe5e900116eb423/interactive-content-elementi-basilica-paleocristiana> (30.10.2024)
- Anonim 2024b. http://cografyaharita.com/turkiye_mulki_idare_haritalari3.html (05.12. 2024)
- Anonim 2025. <https://www.eskiturkiye.net/tag/g%C3%BCm%C3%BC%C5%9Fhane/> (05.01.2025)
- Aslanoğlu, R., 1992. Kentlerin Kökeni Üzerine Bir Değerlendirme. Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13(1-2), 133-141.
- Ateş, S. C., ve Karabacak, Ş., 2022. İbadet Yapıları Bağlamında Tarihi Yapılarda Dönüşüm Olgusunun İrdelenmesi. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 13(2), 150-160.
- Aydın, E., ve Özügül, A., 2019. Mudanya'nın 19. Yüzyıl Rum Kiliseleri. Sanat Tarihi Dergisi, 28(2), 631-673.
- Aydın, K., 2020. Karadeniz Çevresinin Turizm Potansiyeli: Gümüşhane Örneği. Black Sea as a Space of Regional and International Cooperation, İstanbul: TDV Yayın Matbaacılık Ve Ticaret İşletmesi, 155-176.
- Aydoğdu, N., 2020. Tanzimat Dönemi Türk Basınında Islahat Fermanı ve Siyasi Vatandaşlık Politikaları: Eleştiri ve Tepkiler. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 9(1), 636-662.

- Binay, A., ve Işık, B., 2022. Tarihsel Süreç İçerisinde Gümüşhane Krom Vadisi Ve Çevresinin Kültürel Turizm Olanakları Açısından Değerlendirilmesi. *Journal of Recreation and Tourism Research*, 9(4), 61-85.
- Boito, C., 2018. Korumak Mı, Restore Etmek Mi ?. İstanbul: Janus Yayıncılık.
- Bozdoğan, M., ve Ovalı , P., Özkan, S., 2006. Mimar Sinan'ın "Koruma" Anlayışı Ve Günümüzde Sinan'ın Eserlerini "Koruma" Anlayışı: Edirne Örneği. *Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 7(2), 143-152.
- Brandi, C., 2021. Restorasyon Kuramı. İstanbul: Janus Yayınlar.
- Buyruk, H., 2019. Ordu Yason Burnu ve Kilisesi. *Akdeniz Sanat*, 13, 465-476.
- Ceylan, O., 2017. Edirnekapı Ayios Yeorgios Kilisesi ve Meşrutaları (Okul Binası, Papaz Evi, Bekçi Evi, Çan Kulesi, Bahçe Duvarları, Çeşme) 2014-2015-2016-2017 Yılları Restorasyon Uygulaması. *Uluslararası Katılımlı 6. Tarihi Yapıların Korunması ve Güçlendirilmesi Sempozyumu, Trabzon*, 47-59.
- Çakmak, O., 2023. İbadet Yapılarının Dönüşümü Bağlamında Batı Anadolu'dan Bir Örnek: Çeşme Dalyan Mahallesi Camii. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1), 237-260.
- Çalık, E., 2020. Hristiyan Medeniyetinin Siyasi Kaynakları. *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 3(7), 85-94.
- Çalışlar, H. C., 1999. Mimaride Güç ve İktidarın Kullanımı. Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Çelik, K., 2019. Gümüşhane ve Çevresinde Pontus Rum Faaliyetleri. *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 5(8), 143-152.
- Demir, N., 2004. Trabzon ve Yöresinde Serenderler. *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, 14(41), 99-118.
- Dikmen, Ç., ve Toruk, F. 2015. Korunması Gereken Bir Yerleşim Sadak Köyü: Salata Antik Kenti. *Arış Geleneksel Türk Sanatları Dergisi*, (11), 12-35.
- Dirlik, N., 2017. Antik Dönemde Kemer Ve Tono. *Tarih Okulu Dergisi*, (32), 815-846.
- Duygu, Z., 2014. Hristiyanlık ve İmparatorluğu: Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları, Birinci Baskı, İstanbul: Divan Kitap.
- Düzenli, H. İ., 2020. Kiliseden Camiye Dönüştürme ve İstanbul'da Kiliseden Dönüştürülen Camiler Hakkında Notlar. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (16), 387-423.
- Ekin, C., 2015. Kayabağ (Darsiyak) Ortodoks Kiliseleri. *Tarih Okulu Dergisi*, (24), 683-715.
- Emir, O., ve Çiğdem, S., 2010. İlk Çağlarda Gümüşhane. İl Oluşunun 85. Yılında Gümüşhane Tarihi Ve Ekonomisi Sempozyumu, Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 11-36.
- Erbilgin, Ş. H., 2017. Erken Dönem Kilise Mimarisi ve Dinsel Dramın İlk Örneklerinde Mekan. *Sahne ve Müzik Eğitim Araştırma e-Dergisi*, (5), 156-171.
- Erder, C., 2010. ICCROM. Kültürel Varlıkların Onarımı ve Korunmasıyla İlgili Uluslararası Araştırma Merkezi. *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi*, (4), 44-46.
- Eroğlu, S. B., ve Özdemir, S., 2021. Antalya Panagia Kilisesi'nin (Alaeddin Cami) Kalemişi Süslemeleri. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (52), 1-19.

- Ersen, A., 2015. EE VIOLLET-LE-DUC Stilistik Rekompozisyon “Üslup Birliği” Anlayışı ve Rekonstrüksiyon Tasarımının Kökenleri. Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi, (14), 3-16.
- Ertekin, E., 2011. Roma Devletinin Hristiyanlığı Ortadan Kaldırmaya Yönelik Son Hamlesi: Büyük Takibat (303–311). Olba Kazısı Yayınları Selevcia Ad Calycadnm I, (1), 91-109.
- Erüz, G., 2009. Gümüşhane Kurum Vadisi Maden Köyü Yerleşmeleri. Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü. Doktora Tezi.
- Erüz, G., ve Erüz, C., Kandemir, R., Üçüncüoğlu, G., 2010. Antik Çağdan Günümüze Gümüşhane-Torul-Kurum (Gorom- Kromni) Vadisi Demografik Değişimi. İl Oluşunun 85. Yılında Gümüşhane Tarihi Ve Ekonomisi Sempozyumu.Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 184-204.
- Gregory, T. E., 2011. Bizans Tarihi. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gümüş, M., 2008. Anayasal Meşrûî Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı’nın Tam Metin İncelemesi. Bilig Dergisi. (47), 215-250.
- Gümüşhane İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü, 2024. <https://gumushane.ktb.gov.tr/TR-220334/tarihcesi.html> (04.11.2024).
- Gümüşhane Valiliği, 2024. <https://gumushane.csb.gov.tr/cografi-konum-i-2914> (10.11.2024)
- Günözü, H., 2014. Enez Ayasofya Kilisesi (Fatih Cami) Duvar Resimlerinin Sıva Analiz Sonuçları. Art-Sanat Dergisi,(1), 101-153.
- Harari, Y. N., 2020. Hayvanlardan Tanrılara: Sapiens: İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi,(Birinci Baskı, İstanbul: Kolektif Kitap.
- ICOMOS, 1931. Atina Tüzüğü. http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_tr0660878001536681682.pdf (02.11.2024)
- ICOMOS, 1964. Venedik Tüzüğü. http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_tr0243603001536681730.pdf (02.11.2024)
- ICOMOS, 1987. Tarihi Kentlerin Ve Kentsel Alanların Korunması Tüzüğü. https://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_tr0627604001536681570.pdf (02.11.2024)
- ICOMOS, 2003. Mimari Mirasın Analizi, Korunması Ve Strüktürel Restorasyonu İçin İlkeler. https://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_tr0033791001536913477.pdf (02.01.2025)
- Işık, H., 2001. İstanbul'un Fethinin Hristiyanlık Üzerindeki Etkileri. Dinî Araştırmalar, 4(10), 187-208.
- İlter, F., 1989. XIX. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Mimarlığında, Kayseri Yöresi Hristiyan Yapıları: Germir Ve Endüllük Kiliseleri. Belleten, 52(205), 1663-1682.
- Kanmaz, S., 2022. Karanlık Kilise’deki İsa Tasvirli Fresklerin Tarihsel Belge Değeri Kapsamında Korunma Durumunun Değerlendirilmesi. Akdeniz Sanat Dergisi, 29(16), 165-181.
- Karaca, Z., 1996. İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri. (İkinci Baskı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Karaca, Z., 2018. İstanbul'da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri. (İkinci Baskı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Koch, G., 2015. Türkiye'deki Geç Antik Dönem Önemli Merkezleri İle Birlikte Erken Hristiyan Sanatı. İstanbul: Arkeoloji Ve Sanat Yayınları.
- Koyuncu, A., 2014. Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği. Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, 12(16), 35-87.
- Malam, J., ve Bergin, M., 2011. Antik Yunan Tapınakları. İstanbul: Mandolin Yayınları.
- Mango, C., 2006. Bizans Mimarisi. Ankara: Reklam.
- Mazı, F., 2009. Tarihi Çevrenin Korunmasında Sosyo-Ekonomik Faktörlerin Etkisi. Mevzuat Dergisi, 12(138).
- Mercangöz, Z., 1990. Bafa Gölü, Kirselik'teki Manastır Kilisesi. Sanat Tarihi Dergisi, 5(5), 117-144.
- Metin, T., 2019. Malazgirt Zaferinden Sonra Anadolu'da Türk Yerleşimi. 4. Tarihî Roman ve Romanda Tarih Bilgi Şöleni Bildirileri, Ankara, 114-119.
- Nauman, R., 2019. Eski Anadolu Mimarlığı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Okuyucu, D., 2023. Şiran'da 19.Yüzyıla Ait Dört Rum Ortodoks Kilisesi. Turcology Research, (78), 422-437.
- Öktem, E., 2022. Gümüşhane İlinin Kültürel Turizm Potansiyeli. Kültür Araştırmaları Dergisi, (12), 271-292.
- Önge, M., 2018. Kültür Mirasını Tanımlamak İçin Türkiye'de Kullanılan İlk Özgün Terim: Âsâr-I Atîka. Avrasya Terim Dergisi, 6(1), 8-14.
- Özden, E. Ö., 2017. Koruma Sorunlarını Farklı İşlevlerde Tek Yapı Ve Doku Ölçeğindeki Uygulama Örnekleri Üzerinden Tartışmak. Uluslararası Katılımlı 6. Tarihi Yapıların Korunması ve Güçlendirilmesi Sempozyumu.
- Özdoğan, M., 2018. Neolitik Adlamlarının Dünden Bugüne Değişen Tanımı. Azərbaycan Arxeologiyası Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 21(1), 12-39.
- Özgören, A., 2019. İki Din Taşıyan İstavriler ve Propaganda. Karen, 5(8), 153-174.
- Özmenli, M., 2014. Tapınak Medeniyet İlişkisi. Turkish Studies, 9(10), 1281-1292.
- Öztaşkın, G. K., 2018. Bizans Dönemi Kilise Mimarisi. ARKHE Arkeoloji, Kültür, Sanat ve Tarih Dergisi, 10-17.
- Pekak, M. S., 2009. Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Gayrimüslim Vatandaşların İmar Faaliyetleri ve Mustafapaşa. Bilig Dergisi, (21), 171-204.
- Pekak, M. S., 2014. Kappadokia Bölgesindeki (Özellikle Kayseri Ve Çevresindeki) Osmanlı Dönemi Hristiyan Dini Mimarisi. Turkish Studies, 9(10), 885-928.
- Ross, A. Ç., 2017. Hoşgörü Başkenti Nikomedia ve Galerius'un Hoşgörü . Kocaeli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, (6), 135-145.
- Roth, L. M., 2002. Mimarlığın Öyküsü. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Schmidt, K., 2007. Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapanlar. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Solak, C., ve Okuyucu, Ş., 2022. Dini Yapıların Dönüştürülmesinde Mevcut Yapı Bileşenlerinin Yeni İşlevdeki Karşılıkları: Kilise ve Cami Dönüşümleri. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (49), 191-211.

- Sönmez, E., ve Mazlum, D., 2015. Büyükdere Aya Paraskevi Kilisesi İçin Bir Koruma Önerisi. 5. Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu, Erzurum, 43-57.
- Şimşek, E., 2019. Anadolu Coğrafyası Bağlamında Prehistorya Mimarlığı ve Mimarlıkta Ritüelin Yeri. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Arel Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı, 1970. Kültür Varlıklarının Kanunsuz İthal, İhraç Ve Mülkiyet Transferinin Önlenmesi Ve Yasaklanması İçin Alınacak Tedbirlerle İlgili Sözleşme. <https://teftis.ktb.gov.tr/yazdir?2D2E2375C71F8EA50839B461C506A3C6> (07.05.2024)
- T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı, 1982. Akdeniz'de Özel Koruma Alanlarına İlişkin Protokol. <https://teftis.ktb.gov.tr/TR-263669/akdenizde-ozel-koruma-alanlarına-iliskin-protokol.html> (07.05.2024)
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1983. 2863 Sayılı Kültür Ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2863.pdf> (07.05.2024)
- Toprak, B., 2022. Gordon Childe Arkeolojisinde Dinin Problematik Rolü. Mukaddime,13(2), 467-489.
- Tozlu, S., 2010. Gümüşhane Adı Hakkında (IX-XIX. Yüzyıllar Siyaset ve Yerleşme Tarihi). İl Oluşunun 85. Yılında Gümüşhane Tarihi ve Ekonomisi Sempozyumu Tarih Bildirileri Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 473-501.
- Troll, C. W., 1998. Tarihi Bir Olay Olarak Hristiyanlık. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (3), 257-272.
- Turani, A., 1990. Dünya Sanat Tarihi. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Tut, Ş., 2021. Erzurum Fetih Camii (Demirciler Kilisesi). Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu.
- Türkfiliz, A., 2023. Nüfusunu Kaybetmiş Bir Kültürel Peyzajın Korunması İçin Prensipler Ve Stratejiler: Gümüşhane Krom Vadisi. Yüksek Lisans Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Uçar, H., 2013. Taksiarhis Kilisesi'nin Mimari Özellikleri. Ege Mimarlık Dergisi, (82), 58-64.
- Yıldırım, Ş., 2020. Roma İmparatorluğu'nun Kuzeydoğu Sınır Kenti: Satala. Tarih Boyunca Anadolu-Gürcistan İlişkileri Sempozyumu, Ankara: Bilgin Kültür Sanat, (581-605).
- Yıldız, S., 2020. Kiliseden Camiye Bizans Mimarisi. Ankara: İksad Yayınevi.
- Yılmaz, M., 2017. İnanç, Mimarlık ve Algı Üzerine Mülâhazalar. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 18(2), 67-69.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Merve ERTÜRK
E- mail	
Eğitim	
Lise	Gümüşhane Türk Telekom Fen Lisesi
Lisans	Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü
Lisans	Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
Yüksek Lisans	Atatürk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Restorasyon ve Konservasyon Bilim Dalı
Yabancı Dil	
İngilizce	İyi
Tezden Üretilen Yayınlar	
Bildiri	7. Uluslararası Tarihi Yapıların Korunması ve Geleceğe Güvenle Devri Sempozyumu Bildiriler Kitabı